

POLITEOVA MISAONA KRIVULJA: 1845–1913. (Srednje razdoblje: 1860–1889)

HEDA FESTINI

(Rijeka)

UDK 19 Politeo, J.
Pregledni članak
Primljen: 15. IX. 1997.

U svojim dnevnicima i bilježnicama raznih formata, od malih do uobičajenih i velikih, Politeo je pisao o temama koje je obrađivao ili je želio obrađivati. Sasvim dobro se može pratiti koja su mu pitanja bila ključna i kako se s njima nosio. Posebno se može uočiti kako svaki filozof zapravo ima samo jednu misao da objavi, što osobito dolazi do izražaja u Politea. Njegova je osnovna ideja bila objasniti povjesnicu čovječanstva preko glavnog ljudskog pokretača – nagonskog, nesvjesnog života obilježenog pokušajima upravljanja boljem i civiliziranim svijetu.

Politeovu srednjem razdoblju osnovno obilježje daju napisi koji su objavljeni u knjizi poslije njegove smrti¹. No, njegovom najznačajnijem radu prethodile su ili su ga neprestano pratile bilješke koje je pisao u svojim dnevnicima i raznim bilježnicama, a do danas su mahom ostale neobjavljene². U njima je manje pisao o književnicima, no stalno je želio pisati rad o Foscolu³. Ne spominje toliko filozofe, no pozitivizam još uvijek⁴. U žiži njegova zani-

¹ G. Politeo, *Scritti filosofici e letterari*, N. Zanichelli (ed.), Bologna, 1919, str. 1–449.

² Navodit ćemo kratice dnevnika i odgovarajuć stranice u samom tekstu, te datume ili samo godine bilježnica u kojima se tek dodiruju teme i problemi koji su Politea stalno zaokupljali. Koristit ćemo ove kratice: za Dnevnik (crna debela bilježnica) D, za crnu bilježnicu sa sjajnim kockicama CSK, za zelenu Z₂, za malu sivu MS, za malu crnu sa zlatnim ukrasom ZN, za malu crnu MC.

³ Najčešće spominje Foscola, 1860. g. (Z₂, str. 12–15), 1868. (D, str. 25), 1869. (str. 87, 89), zatim spominje Byrona i Leopardija, 1868. (str. 25), Dantea i du Mussetta, 1868. (str. 31), Dantea i Shakespearea, 1869. (str. 76), Schillera i Goethea (str. 77), Miliona i Manzoniya (str. 51, 54). Kasnije je bio objavljen napis o N. Tommascu, vidjeti *Scritti fil.* str. 451–463.

⁴ Spominje Leibniza 1862. (D, str. 17), Humboldta, Hegela, Schlegela i Schopenhauera (str. 27, 30). 1867. spominje Milla (str. 12), 1868. Pascala (str. 25), W. Zimmermanna (str. 71), a u jednoj bilježnici iz 1878. g. opet spominje E. v. Hartmanna.

manja stalno su skoro iste teme: ETIKA, UNUTRAŠNJI ŽIVOT, ČOVJEK I PRIRODA, SLOBODA I DRUŠTVO, FILOZOFIJA I ZNANOST.

Politeov rad i život, poteškoće

U Uvodu u njegovu napisu *Genesi...* navedeno je da ga je napisao još 1858. g.⁵, ali nismo našli za to potvrdu u njegovim *Ranim spisima*, nego nailazimo na neke naznake istom u rukopisima iz 1860. g., a 14. siječnja 1860. napominje da taj svoj rad neće završiti nikada⁶. Najprije uočavamo 11 listova dopuna i ispravki pod rimskim brojevima, a s naznakom Predgovor i naslovom: O životu, umjetnosti i znanosti⁷. Poslije opet navodi naslov Predgovor i započinje tumačiti metodu kojom će se služiti (6) iznoseći da ne misli slijediti školsku metodu, nego neku vrstu prirodne metode koju shvaća kao tijek ideja koje slijede određenu svrhu. Ukoliko se to ne dogodi, Politeo kaže da treba ostaviti te ideje po strani i čekati pogodniji trenutak. Međutim, kako mu se čini da ideje teku po njegovoj želji, ne oklijeva da ih objavi (7). U siječnju 1861. g. piše da je napis završio (CSK). U svojem *Osvrtu autora* u objavljenom *Genesi...* Politeo je oštro kritizirao metodu koja se upotrebljavala u tadašnjim napisima smatrajući je nekom vrstom objašnjenja stroja.⁸ On još jednom opisuje tu svoju prirodnu metodu – prvo se nadu misli, a onda se traže, tj. zamišljaju u jednom nabacaju sve radnje koje se poduzimaju i onda se radi, a budući da se rad odvija preko dovršenih unutarnjih govora, ništa se ne ispravlja, jer ako bismo morali ispravljati svaku rečenicu, ne bi se nikada dovršilo⁹. Godinu dana kasnije napominje, ukoliko ne dođe do jedne metode,¹⁰ onda neće uopće uspjeti ništa napisati. No, nakon mjesec dana Politeo je ustanovio da je napisao prvi djelić svoje misli o metodi¹¹. Međutim, imamo dokaz o tome koliko je razmišljao o metodi i kasnije, jer je čak i 1864. g. pisao da je vezan uz jednu metodu, ali metoda za kojom teži više je duhovna nego materijalna¹². On je isto tako dugo razmišljao i o naslovu tog napisa, tako spominje naslov *O budućnosti filozofije* ili *Sadašnjost i budućnost*, ili *Kritički esej o budućnosti*, odnosno *Budućnost. Kritički esej*.¹³ Istom koncem te godine piše: »Pala mi je

⁵ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit. str. 62.

⁶ CSK, str. 13.

⁷ D, okrenuti dnevnik, početak siječnja, str. 1–5.

⁸ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit. str. 63.

⁹ Z₂, svibanj 1860, str. 41.

¹⁰ U Veneciji pisao u siječnju 1861, Z₂, str. 96.

¹¹ Pisao u veljači, Z₂, str. 5.

¹² Pisao u Mantovi, u rujnu 1864, MS, str. 46.

¹³ Pisao u siječnju 1860, D, str. 9.

na pamet ideja koja bi mogla biti naslov mojeg rada: 'Genesi d'un pensiero d'un idea filosofica' (Razvoj misli jedne filozofske ideje)¹⁴. Zatim spominje 1864. g. naslov *O ljudskim sposobnostima*¹⁵, dok je stvarni naslov djelca što je bilo tiskano 1862. g. u Mantovi bilo »Genesi naturale di un'idea« (Prirodni razvoj ideje)¹⁶. Pri kraju 1860. g. prepisuje u svoj dnevnik dvije stranice iz koncepta rada i ponavlja da na njemu radi¹⁷, pa čak i za boravka u Mantovi 1862. g. on stalno raspravlja o osnovnim idejama tog djela¹⁸.

Vrlo lako možemo pratiti koliko je Politeo bio obuzet raznim idejama o pisanju i koliko je bio neodlučan u izboru.

Često u 1860. g. pa i kasnije izražava želju da piše o Foscolu¹⁹.

Zatim 1861. g. kaže da je došao do ideje o odgoju, ali da također ne smije zaboraviti ni temu o društvu²⁰.

Početakom 1865. g. pokušavao je pisati opću povijest koja je trebala poslužiti za predgovor »njegovoj psihologiji«²¹.

Iste godine puno je pisao o svojem radu i problemima koji iskrsavaju: dani jure, a njegovi projekti izgleda da nikada neće dospjeti do zrelosti; zanimaju ga usporedbe između prošlih stoljeća i sadašnjosti, zatim psihologija društva, povijest, no posao kojim se sad bavi sviđa mu se i siguran je da će ga završiti²².

Pri kraju te godine u drugom dnevniku napominje da želi napisati antičku povijest²³.

U ožujku 1866. g. kaže da napušta temu o odgoju, ali da će stalno imati u vidu veliki rad *Idealno u vremenima. Prošlost i sadašnjost*, temu koja mu se sve više sviđa i koju je počeo obrađivati (33).

No, već u idućem mjesecu opet spominje dva svoja rada – povijesni i psihologijski (58). Tako čita povijesna djela smatrajući da će mu ona pripomoći u pisanju nove teme *Prošlost i sadašnjost* (80).

U malom notesu u istom mjesecu piše o suvremenom materijalizmu, o Buechneru, ali kaže da mu se to neće dati raditi ukoliko bude morao pisati o

¹⁴ Pisao u prosincu, ib., str. 10.

¹⁵ Pisao u veljači, Z₂, str. 11.

¹⁶ G. Politeo, *Scritti fil...*, str. 61.

¹⁷ Pisao u Veneciji 4. studenoga 1860, Z₂, str. 66–67, 84–85.

¹⁸ D, str. 12–20.

¹⁹ Z₂, str. 37, 40; MS u 1864. g., str. 1, 6, 51.

²⁰ Z₂, str. 104, 105; isti dnevnik okrenut, str. 5.

²¹ MS, str. 71.

²² Ib., str. 71, 82, 83. Želi pisati o temi Prošla stoljeća i sadašnjost, o psihologiji društva, 101; o povijesti, 106; a posao kojim se upravo sad bavi svaki dan mu se sve više sviđa, 108, 111.

²³ ZN, str. 3.

znanostima ili materiji²⁴. Razmišljajući o svojim zacrtanim studijama Politeo kaže da će sve okončati studijom *Historiografija*²⁵. No, početkom kolovoza kaže da mu pada na pamet koliko bi bila korisna i lijepa knjiga o načinu razmišljanja o narodima i književnicima kroz vremena (117). Ipak, u toj godini veći dojam ostavlja njegovo prilično pesimističko pitanje što će biti s njegovim »prekrasnim projektima«, samo da ne odu »u dim kao onaj o filozofiji« (81) – možda neće ništa biti od svih tih radova (82).

U svibnju 1868. g. on spominje studiju o *Marcu Polu*²⁶ o kojemu je doista održao govor 15. kolovoza te godine u Veneciji, prilikom dodjele nagrada učenicima dvaju venecijanskih liceja, a koji je napis bio objavljen poslije njegove smrti²⁷.

Početak 1869. g. iznosi da ima više od dvadeset godina iste ideje i zato je vrijeme da ispuni svoju misiju, tj. da ih napiše i objavi²⁸. U lipnju navodi da bi na pitanje na koji način se mogu poboljšati pojedinci i narodi mogla odgovoriti njegova knjiga o slobodi, koju je tako davno projektirao (75). U kolovozu spominje ideal života i objašnjava ga kao dužnost, tj. kada zadovoljstvo bude dužnost, a dužnost bude nužnost (75). Zatim piše o Predgovoru, a sve se to odnosi na njegov projekt *Idealno. Prošlost i sadašnjost* (79).

Pri kraju te godine iznosi što ga sve zanima u vezi s pisanjem eseja o Foscolu, kojega shvaća kao mikrokozmos, obasjan svjetlom epohe u kojoj je živio (89). U povodu smrti Tommasea 1874. g. održao je govor koji je bio objavljen također poslije smrti, kao i njegova predavanja koja je održao na padovanskom sveučilištu g. 1878–1879²⁹. Tri bilježnice posvetio je u 1880. g. zaključcima devetog predavanja za isto sveučilište, kao i Predgovor. No, već 11. siječnja piše: »Mislio sam ovo jutro na zadnju riječ desetog predavanja...«³⁰. U toj je godini često pisao o razlici između bitka duše i spoznaje³¹.

²⁴ MC, str. 2.

²⁵ ZN, str. 112.

²⁶ D, str. 35.

²⁷ G. Politco, *Scritti fil...*, str. 433–447.

²⁸ D, str. 55.

²⁹ G. Politco, *Scritti fil...*, »Niccolo Tommaseo«, str. 449–463; »Lezioni di morale«, str. 111–345.

³⁰ Vidjeti H. Festini, »Politeova Plava bilježnica (1879–1880). O nacrtu neodržanog predavanja na sveučilištu u Padovi«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, g. XX, br. 1–2 (39–40), str. 243–253; H. Festini, »Politeova Smeda bilježnica (1880), Moralnost – sloboda«, *Filozofska istraživanja*, g. 14, sv. 1, 1994, str. 137–142.

³¹ O tome je pisao kasnije.

Umjesto predavanja održanog u Padovi 23. ožujka 1881. g. piše da može reći u Predgovoru »Uvod jednom predavanju o moralu«.

Pri kraju 1883. g. iznosi da misli sve napisati o demokraciji oslonjenoj na autoritet zakona te da u tu svrhu treba prepisati sve što je o tome pisao u raznim rukopisima.

U jednoj posebnoj bilježnici iz 1885. g. napisao je dvije stranice opet o Foscolu.

Kada je Politeo održavao predavanja iz etike na liceju »Marco Foscarini« u Veneciji tokom škol. g. 1888/89, njegov učenik Attilio Volpi pribilježio je sve u dvije bilježnice³².

Politeo se stalno bavio i pitanjima estetike. On kaže da se sve uzbunjuje i kreće u lijepome³³. U napisu iz 1862. g. ističe da nagonsko usmjerenje osjeća lijepoga i ukusa obasjava sav moralni svijet³⁴. Zatim tvrdi da su umjetnost i znanost prve i zajedno su ono bolje³⁵. Umjetnost je kćerka Boga, mašte i imaginacije³⁶, smiruje nas, pružajući nam osmijeh i suze. On raspravlja o ljepoti i jadikuje što se ne brine za opći odgoj glazbe i slikarstva (51). Pišući o romantičkoj idili Arminija i Doroteje ističe da takvo pjesništvo predstavlja idilu bez himbe koja nije drugo do realnost, jer pomoću nje osjećamo »pjesništvo kao da je u životu pjesništvo realnosti« (68–74). Dvije godine kasnije piše da su prvi osjećaji čovjeka osjećaji za dobro i lijepo i da ta dva osjećaja treba duboko studirati³⁷. Potanje je o tome raspravljao u svojem sedmom i osmom predavanju o moralu, održanom na padovanskom sveučilištu³⁸. No i kasnije je pisao, ali samo po nekoliko redaka o lijepome i o umjetnosti u raznim bilježnicama.³⁹

U srednjem razdoblju Politeo se sve više zanima za logiku u želji da napiše »popularnu logiku« koja bi trebala biti uvod u Millovu logiku⁴⁰. U tom smislu

³² Vidjeti H. Festini, »Porodica, država – pojedinac«, *Filozofska istraživanja*, g. 16, sv. 3, 1996, str. 653–660.

³³ D, str. 21.

³⁴ G. Politeo, *Scritti fil...*, str. 102.

³⁵ MS, str. 77.

³⁶ ZN, str. 47–48.

³⁷ D, str. 24.

³⁸ G. Politeo, *Scritti fil...*, str. 253–319, te H. Festini, *Život i djelo Splitsanina Jurja Politea*, Institut za filozofiju Sveučilišta u Zagrebu (izd.), Liber, 1977, str. 129–141.

³⁹ U godinama 1881, 1882, 1887.

⁴⁰ U 1860. g. (Z2, str. 72); 1862. u *Genesi...* (*Scritti fil...*, str. 87, 100); u 1866. g. (ZN, str. 11, 43); o Jevonsu i Millu 1878. i 1884. g; o Millu 1887. g.

on je ostavio dva teksta, jedan pod naslovom *Logika* i drugi *O induktivnoj logici*, no to će biti predmet posebnog razmatranja u novom napisu.

Sav taj Politeov napor često su pratila loša raspoloženja s uzaludnim prizivima Boga i pribjegavanju fizičkim naporima da bi premostio razne nedaće, od osobnih životnih problema do raznih duševnih i fizičkih patnji⁴¹.

⁴¹ Ponovno je u 1860. g. apatičan, a predavanja u školi izazivaju u njemu odvratnost tako da želi dokrajčiti život (Z₂, str. 14–15), a činilo mu se je da se osjećao bolje kada je kao u antička vremena učitelj izašao sa svojim učenicima (18). Opet spominje svoju bijednu (30, 33) i strašnu sudbinu (34), ali ipak spominje nadu, vjeru i strpljenje čega nije dostojan (46–47). Opet obećava da će svoje studije uzimati ozbiljnije (47). Kasnije pak tvrdi da se već dva mjeseca ozbiljno bacio na posao (54), a onda odmah zatim žali nad mladošću i ljubavlju (55). Nekoliko dana za redom opisuje svoj nemir, no ipak ustanovljuje da rad čini dobro (56–60). Pri kraju godine spominje mogućnost premještanja u Dalmaciju, ali ne želi ići jer u Veneciji ima više prijatelja (73). Boji se očajanja (80), muči ga bol (85). Premda je odlučio raditi, nije uspio ništa napraviti (83–85). Napustio je svoj filozofski rad da bi nastavio pisati o Foscolu (92). No, početkom naredne godine misli da se puno promijenio, da je više sposoban, pa je čak i zadovoljan (95). Međutim, onda slijedi niz stranica gdje piše da nije u stanju ostvariti ono što je planirao (96–101). Zatim opet uspijeva nešto poduzeti (101–102), no ne radi (102–103). Zapravo mu je na umu i duši koprena (104), a desile su mu se nemile stvari, no on misli da mladi i zlostavljeni traže zaklon u svijetu ideja (110–112). Za prvi svibanj te godine Politeo kaže da se osjeća kao stari napuljski konobar: plaću su mu zadržali i kako je u svemu takva njegova pozicija (112), osjeća da neće napraviti ništa (113). Uz to pati od glavobolje, no ipak tvrdi da će svoje studije nastaviti (115–116). Onda opet kaže da su mu svi projekti propali i da mora napraviti nove (117). Ne može ništa dovesti do kraja (119), život je dosada, a njemu manjka vjera u snagu volje (119–12). Onda opet planira (122), no ne uspijeva (123), a onda opet nešto uspijeva (124–130). Iste jadicovke susrećemo u 1864. g. (MS, str. 2, 4–6, 7, 10, 13, 17, 18–22, 24). Onda je u Veneciji saznao da ga čak policija nadzire (26). Raspoloženja mu osciliraju od privremenog zadovoljstva što uspijeva nešto učiniti do odvratnosti i nezadovoljstva što je učinio malo ili gotovo ništa (27, 33, 40, 41–45, 49, 51, 54, 58). U narednoj godini piše da njegovi problemi i dalje traju (ZN, 5, 8). U 1866. g. pati od grlobolje (78), a onda se osjeća dobro (126), posebno je zadovoljan što završava taj dnevnik s vijesću o oslobođenju Italije, pa želi i sebi neovisnost i slobodu (132–133). U narednoj godini žali se opet, i to ovaj puta zbog gubitka vremena jer ga susjedi ometaju; zbog toga što ništa nije napravio pa bi želio najradije umrijeti, a onda se opet ponavlja isto – opet pokušava napraviti neki red u svojem radu, srediti papire, studije njemačkog i engleskog jezika i prestati pušiti (D, str. 13). U 1869. opet piše o svojem žalosnom stanju (60).

God. 1860. iznosi da mu utjehu u svim njegovim nedaćama pruža majka (Z₂, str. 34, 62), a toliko je i ona suza prolija zbog svojih životnih nedaća (81). U nekoliko navrata tuži se da je bolesna (1861. ib., str. 93, te 1864. g. MS, str. 37). Tvrdi da je još u gorem stanju (58, 60). Posebno mjesto zauzima u njegovim bilješkama osvrt na Mariettu, kasnije njegovu suprugu. I tu se puno koleba hoće li je moći usrećiti zbog svojeg siromašnog položaja, što sve jako podsjeća na Kierkegaardova kolebanja. Od 1861. g. sve do 1868. g. u svim njegovim dnevnicima nailazimo na mnoštvo takvih podataka, npr. Z₂, u 1861. g. str. 113, 128, 130, MS u 1864. g., str. 4, 6, 47, 62, 64, te u 1867. g. D, str. 13 itd., itd.

On je kao i ranije pokušavao naći smirenje u svojem obraćanju Bogu, što čini od 1860. (Z₂ na desetak stranica), sve do 1869. g. (MS, D, ZN), a kasnije piše i o kršćanskom učenju (posebne bilježnice iz 1879. i 1880).

Kao i ranije Politeo nalazi smirenje u šetnjama u prirodi i u vježbanju, sve od 1860. (Z₂, str. 63), u 1864. g. (MS, str. 27) do 1869. g. (D, str. 53, 70).

Unutrašnji život

Kao u ranom razdoblju opet je Politeo najprije uočio u našem unutrašnjem životu ljudske vrline i sposobnosti.

Ljeti 1860. g. piše da je zapravo vrlina red i da je to stvarna ideja današnjice⁴² a početkom 1861. g. vrlinu povezuje s osjećajem⁴³. God. 1862. spominje »praiskonsku vrlinu« u smislu jedinstva čovjeka i svijeta⁴⁴, pojavu koja se po njezinu »podrijetlu ne može proanalizirati« (108). Potom, 1869. g. piše da se vrlinom smatra kada um vlada nagonom, zatim dobro nad zlim⁴⁵. Smisao je vrline u tome što je ona težnja za savršenošću, za nedostižnim idealom koji nikada i nitko još nije dosegnuo (85). U svojim predavanjima na liceju u šk. g. 1888/89. samo u odgojnom smislu oslanja se na Franklinov popis vrline⁴⁶.

Politeo ističe da ima namjeru napisati posebni rad o ljudskim sposobnostima, koje se usredotočuju u geniju⁴⁷, a uzdižu se u širem obzoru kao pogled na intuitivne crte svijeta (6), što je zapravo sposobnost intuicije (7). Međutim, imamo i analitičke sposobnosti (15). Naša sposobnost analize i negacije u stvari je odredba čovjeka, njegov karakter⁴⁸. Početkom 1861. spominje svoj rad *O ljudskim sposobnostima* (Della facoltà umane) koji smatra ponajviše radom o psihološkim manifestacijama⁴⁹. Zatim napominje da same sposobnosti našeg mišljenja nadmašuju ono što o njima može doseći analiza (105). God. 1862. nešto je sustavnije pisao o sposobnostima tvrdeći da su naše intuitivne, ili kako ih još zove, **organičke** sposobnosti daleko dublje od analitičkih⁵⁰. Naše pak **moralne** sposobnosti imaju vlastitu logiku (71), a kako se uopće manifestiraju u našoj analizi, to ostaje tajnovitim procesom (97). Kako je korijen životnog smisla baš u sposobnostima (68), i one mogu objasniti sadašnjicu (102). Zapravo je Politeo tim svojim djelom (*Genesi...*) htio napraviti **teoriju o našim sposobnostima** (102) suprotstavivši se njihovom svodenju na mjere i norme koje zastupaju razne škole (97, 100–1, 106). Polazeći od svoje teorije u 1864. g. on naglašava da »treba studirati vid pod kojim nam se predstavlja duh u njegovim sposobnostima« i oslanja se na podjelu koju je

⁴² Z₂, str. 48.

⁴³ CSK, str. 56.

⁴⁴ G. Politeo, *Scritti fil...*, str. 106–107.

⁴⁵ D, str. 84.

⁴⁶ H. Festini, »Porodica, država – pojedinac«, *Fil. istr...*, op. cit., str. 658, 659.

⁴⁷ D, str. 3.

⁴⁸ CSK, str. 48.

⁴⁹ Z₂, str. 103.

⁵⁰ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 100.

napravio, tj. na **ograničke ili intuitivne sposobnosti i analitičke ili refleksivne**. Ono čime se tu htio najprije baviti bila je dalja podjela sposobnosti na one u kojima volja ima neposrednu akciju i one u kojima nema⁵¹. God. 1866. piše da je zadovoljan svojom idejom o intuitivnim i refleksivnim sposobnostima, jer »kao temeljna osnova novog načina...« navodi ga da misli na svoj rad o povijesti⁵². Za svijest (*coscienza*) kasnije, tj. 1867. g. tvrdi da je stanje ili sposobnost⁵³, a onda opet piše da se treba »zaustaviti na kontempliranju sposobnosti duše, najprije u sebi, zatim s obzirom na dob – kao pamćenje, znatiželju, maštu, čistu ideju i konačno intelektualne stupnjeve kao što su talent itd.«⁵⁴. U 1869. g. piše da naše sposobnosti imaju dva stanja – svjesno i nesvjesno (76). Posebno ističe kako ne bi bilo dobro da su svi ljudi po svojim sposobnostima jednaki (60). U svojim predavanjima o moralu na padovanskom sveučilištu 1878/79. on sposobnosti duše dijeli na tri osnovna spontana procesa – **osjećanje, mišljenje i htijenje**⁵⁵ – koji po njegovu sudu najbolje izražavaju osnovne razlike duše, **bitak duše** s njezinim razlozima: intuiranje, otkrivanje, nalaženje te **spoznaju duše** čiji su razlozi: razmišljanje, uračunavanje i davanje razloga⁵⁶. Zato se Politeo stalno vraćao temi *BITAK I SPOZNAJA*, nezadovoljan produbljenosti i sveobuhvatnosti problema⁵⁷.

Politeo je korijene bitka duše našao u **nagonskom životu**, koristeći često slične termine: nagnuća (*inclinazioni*), težnje (*tendenze*), sklonosti (*disposizioni*) i naklonosti (*affetti*). God. 1861. Politeo piše da se naš nagon odražava u zadovoljstvu i boli⁵⁸, a svaki naglasak uma koji negira trebao bi biti glas svijui nagona (48). Opet 1862. g. ponavlja da čovjek djeluje većinom nagonski⁵⁹.

⁵¹ MS, str. 32.

⁵² ZN, str. 111, a vjerojatno je mislio na »Prošlost i sadašnjost« (83), odnosno na rad koji je pisao tek 1894. i 95. g.

⁵³ MC, str. 4.

⁵⁴ D, str. 4.

⁵⁵ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 132, 138, 218.

⁵⁶ *Ib.*, str. 245, 120, 121, 123–124, 125. Na temelju toga napravio je razliku između inuitivnih i refleksivnih razloga, str. 120, 220, 235, 236, 244, 254, 265.

⁵⁷ Takvo smo zanimanje uočili u njegovu ranom razdoblju (vidjeti H. Festini, »Politeova misaona krivulja: 1845–1913. (Rani spisi: 1845–1850)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, g. XXII, br. 1–2 (43–44) 1996, str. 340.) Tu razliku je često navodio u svojim padovanskim predavanjima (vidjeti G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 198, 241, 245, 248–29, 254, 288, 324, 325, 326, 327) U jednoj posebnoj bilježnici 8. siječnja 1880. g. ističe potrebu u tom smislu rasprave o razlozima bitka duše i spoznaje kao uvodnoj raspravi budućeg napisa, a čime je bio zaokupljen i u završnom razdoblju.

⁵⁸ Naš se nagon odražava u zadovoljstvu i boli (CSK, str. 36), a svaki naglasak uma koji niječ trebao bi biti glas nagona (48).

⁵⁹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 105.

Nagoni pokreću naše osnovne procese – suđenje o **lijepome** (69, 102), naše **naklonosti i misli** (70, 88). God. 1868. naglašava da su u prvom stupnju pojave čovječanstva nagoni morali biti moćni i to je bila prava epoha zemaljskog raja⁶⁰. Zatim iznosi kako bi htio početi pisati svoja predavanja, i to »sve ono što se tiče nagona« (30) Dvije godine kasnije ističe da osobnost čovjeka potiče **nagon egoizma** (82), ali tu je i suprotni proces, kao što smo napomenuli – nastojanje da se vlada nagonima (84). U svojim padovanskim predavanjima često je isticao nagonsko djelovanje.⁶¹ I kasnije (1884) Politeo nije zaboravljao svoj omiljeni *primum movens* – čovjek je u početku bio životinja nagona i nagoni su još dugo njime upravljali⁶².

Termin 'težnja' upotrebljava analogno izrazu 'nagon', naročito u padovanskim predavanjima⁶³.

Istu ulogu ima termin 'nagnuće' kada kaže kako je jako važno da napiše predavanje o nagnućima, a počeo bi s potrebom za hranom⁶⁴. Kasnije (1868) piše kako već nekoliko dana misli i sve je uvjereniji da se u čovjeku trebaju naći nagnuća (25). Naravno da ih spominje i u padovanskim predavanjima⁶⁵.

Takav naš skroviti život dovodi u vezu i s prirodnim sklonostima duše koje nitko nije nijekao, ali su ih svi stalno zanemarivali (232–233). To je organski proces čije se različitosti očituju u svemu, počevši od umjetnosti sve do onoga što pripada običajima, ustanovama, političkim i društvenim teorijama te, konačno, i pozitivnim znanostima (233). Naše su sklonosti **unutrašnji osjeti**⁶⁶.

Ranije je često upotrebljavao termin 'naklonosti', sada rjeđe, npr. 1862. g. ponavlja raniju formulaciju – nagoni pokreću naklonosti⁶⁷.

Očito da Politeo nije smatrao potrebnim protumačiti te male fine nijanse između navedenih, kako smo ih nazvali, analognim terminima, a ipak one postoje, iako im je zajednički izvor – nagoni. Oni ukazuju na drugostupanjske pojave i čini se da im svima daje bitno obilježje 'naklonost'.

Sličnu nejasnoću i nepreciznost nameće njegova upotreba riječi '**osjetilnost**', '**osjeti**' i '**osjećaji**'.

Razmišljajući 1860. g. o odgoju kaže da mu se nametnula ideja kako zapravo najprije treba treba odgajati **osjete** (crtati, vježbati), da bi se lakše

⁶⁰ D, str. 24.

⁶¹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 118, 184–185, 190, 214, 216, 218–219, 221, 259, 335.

⁶² D, str. 98.

⁶³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 165, 183, 195, 198, 201–203, 209, 249, 265, 339.

⁶⁴ D, str. 11.

⁶⁵ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 160, 183, 190, 304.

⁶⁶ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica...« *Prilozi...*, op. cit., str. 247.

⁶⁷ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 70.

doprlo do shvaćanja znanstvenog procesa⁶⁸. Godinu dana kasnije ističe da osjeti traže da budu zadovoljeni⁶⁹, osobito kada je čovjek na nižem stupnju razvoja (49), a onda su sve razvijeniji (55). God. 1862. kaže da čovjek svojim osjetima osjeća drugi organizam i nema nijednog izvanjskog osjeta koji u nama ne budi *osjećaj*, unutrašnji odraz⁷⁰. Onda spominje unutrašnje i vanjske osjete koji pobuđuju *osjećaje* (25). U osjetima je život u kojem se osjeća »titraj inteligencije« (26). Zatim spominje da nema *ideje* bez slike, a unutrašnji i vanjski osjeti »privlače sebi slike« prisvajanjem boljeg dijela od svakog organa (28). U svojoj *Genesi...* mnogo je pisao o važnosti tadašnjih fizioloških i psiholoških studija osjeta⁷¹ ističući važnost pojedinih osjeta, osobito vida (141–144). Pita se 1867. g. jesu li svi naši osjeti zapravo **organ za svijest**⁷². Zatim 1869. g. piše da filozofija u školama treba obrađivati one »osjetilne stvari koje odmah potpadaju pod osjet«⁷³. Krajem iste godine piše da u nama moraju biti fizička načela na koja se oslanja lanac naših osjeta, kao i umovanja (95). Zatim ističe razliku između osjeta i percepcije (93). U padovanskim predavanjima opet ističe osjet vida tvrdeći da je on preko intuicije glavni instrument **inteligencije**⁷⁴. I u Nacrtu neodržanog desetog predavanja piše o unutrašnjim osjetima, osobito se dotičući njegove sveze s našim podsvjesnim i nesvjesnim djelovanjima⁷⁵. U jednoj posebnoj bilježnici 1880. g. ponavlja da su unutrašnji osjeti izvor osjećaja i inteligencije zbog čega smo mnogo cjelovitiji u praktičnom životu nego u teoriji.

U padovanskim predavanjima obuhvaća osjete i osjećaje terminom **osjetilnost** (*sensibilità*), a tu pojavu smatra nama najsvojstvenijom, što je u nama prisutna svakog sata i trenutka⁷⁶. Svi je smatraju samorazumljivo troslojnom – to je fizički, fiziološki i psihološki stupanj, ali potonji proizlaze iz prvoga (156).

⁶⁸ Z₂, str. 40–41.

⁶⁹ CSK, str. 42.

⁷⁰ D, str. 16.

⁷¹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 140, 141–144.

⁷² MC, str. 7.

⁷³ D, str. 77.

⁷⁴ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 137, 169.

⁷⁵ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica...« *Prilozi za istraživanje hrv. fil. baštine*, op. cit., str. 246–248.

⁷⁶ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 159. Politeo je najpotpunije o osjetima i osjećajima govorio na padovanskim predavanjima, iako razabiremo da je sve osnovne teze postavio od samog početka svojeg pisanja, tj. mnogo prije njegova suvremenika A. Baina, no on je o tome mnogo više napisao i znatno detaljnije, vidjeti A. Bain, *Mental and moral Science. Compendium of Psychology and Ethics*, London, Longmans, Green and Co., 1873³ (1868): o osjetima od 27. do 62. str.; o osjećajima 102–109, 215–304 str. Ali, uspoređujući ipak se može zaključiti da je Politeo unatoč svemu bio sustavniji – osnovna podjela mu je bila mnogo jasnija.

U običnoj uporabi riječi (134) osjetilnost se odnosi na dvije serije činjenica, na osjete (179) koji su vanjski (135) i osjećaje (133) koji su unutrašnji (136).

U svibnju 1860. g. piše da je uzrok naših osjećaja koje odbijaju neke strasti u vanjskom svijetu⁷⁷. Svaku **ideju** pokreće osjećaj (18). On je pozitivan, bio pjesnički ili mistički; on je smisao uzvišenoga, ako nije, možda, i sam religiozni smisao (19). Zapravo se sve kreće i uzbuđuje u osjećajima (20). Godinu dana kasnije tvrdi da se svaka stvar koncipira u osjećaju zbog čega se »svaka istina mora predstaviti u toplini osjećaja da bi se mogla osjetiti; dakle, intuitirati, jer bez osjećaja nema intuicije«⁷⁸. Godinu dana kasnije kaže da se životu osjećaja slabo odazvala znanost⁷⁹, a malo ih je koji su o tome razmišljali kako se osjećaj prvi otvara predmetima (14). Refleks osjećaja je **misao** u očima i u slici (15). To je refleks vanjskog osjeta u unutrašnjem osjećaju (16) pa u osjećaju leži razlog **ideja** (27), odnosno osjećaj je bitno organski⁸⁰, što je očito kod ukusa i osjećaja lijepoga koji imaju nagonско usmjerenje (102). Međutim, 1864. g. Politeo želi »odijeliti religiozni osjećaj od onoga od umjetnosti«⁸¹. God. 1867. ustanovljuje da želi napraviti predavanje o religioznom osjećaju⁸². On je tog uvjerenja da *teorija o osjećajima treba prethoditi načelima morala* (25). No, neke se misli osjećaju i ne bi se mogle koncipirati, jer ono što se osjeća osjetilno je i ne može biti drugdje nego u osjetnom sredstvu, u materijalnome (29). God. 1868. spominje da su **dobro** i **lijepo** prvi osjećaji čovjeka koji se trebaju duboko proučavati⁸³. Jednu godinu kasnije tvrdi da su osjećaji najneposrednija očitovanja **spособnosti** (77). Krajem te godine piše da bi **elementarni osjećaj** morao biti oslonac *korisnoga* na kojem bi se zasnivalo povjerenje u dobro (90). U posebnoj bilježnici iz 1871. g. samo spominje osjećaje. U padovanskim predavanjima razlikuje osjećaje žalosti, radosti, nade, straha, mržnje i ljubavi od osjećaja za lijepo, dobro, istinu, slavloljublje i sl.⁸⁴ te posebno ističe osjećaj oca za sina, odnosno obiteljski osjećaj (207). U jednoj bilježnici 13. siječnja 1880. g. ističe se misao da filozofiju razumije kao *filozofiju osjećaja* te 13. lipnja tvrdnja da bitku duše pripada ljubav, mržnja, slavloljublje, a posebno spominje osjećaj **dobra** i **zla**. U nekoliko bilježnica ponavlja svoje misli o osjećajima (1881, 1882. g.).

⁷⁷ D, 2a, 2c.

⁷⁸ Z₂, str. 105.

⁷⁹ D, str. 13.

⁸⁰ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 101.

⁸¹ MS, str. 32.

⁸² D, str. 26.

⁸³ Ib., str., str. 24.

⁸⁴ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 133.

Posebno se ističu njegove misli o **ljubavi prema sebi** (amor proprio). God. 1864. ljeti piše o ljubavi prema sebi⁸⁵, a 1866. g. ističe da je čast egoizam kao što je egoizam ljubavi prema sebi sublimirana ljubav⁸⁶. Godinu dana kasnije obuzet je opet problemom ljubavi prema sebi⁸⁷. U sklopu predavanja za drugu godinu u 1868. g. piše da mora raščistiti s osjećajem ljubavi prema sebi⁸⁸. God. 1869. počinje se doista opsežnije baviti tim pitanjem. Najprije spominje svoju ljubav prema sebi čega je bio žrtva (61). Prelazeći na sadašnje stanje društva smatra da je proces egoizma narastao (67). Osobnost čovjeka obuzeta je dubokim egoizmom, a genij i inteligencija nagone na to da se sebe smatra jednakim drugima (82). Međutim, pod utjecajem životinjskih strasti koje se opiru inteligenciji ljubav prema sebi tjera čovjeka da djeluje za osobnu korist i na štetu drugih. Prema povjesničarima i kršćanstvu treba se uzdržati i uz dodatak suosjećanja uspostaviti ravnotežu (83) Čovječanstvo zapravo nastoji da se tom idealu približi i tako svede na pravu mjeru ljubav prema sebi (84). U svojim padovanskim predavanjima najprije ukazuje na to da se ljubav prema sebi uvijek osjećala i ostvarivala⁸⁹. Nju oplemenjuju osjećaji za lijepo, dobro i istinito (184-188). On u ljubavi prema sebi vidi i pozitivan vid – iz njega su se razvijale društvene težnje (193, 304). I u svojem projektu jedanaestog predavanja ističe pozitivne oznake ljubavi prema sebi – moralne potrebe kao što su sloboda i volja poticatelji su ljubavi prema sebi⁹⁰.

Naročito je posvetio pažnju osjećajima **zadovoljstva (piacere)** i **boli**. On se prije svega pita nisu li možda tajni razlozi naših zadovoljstava i boli ideje⁹¹. Iste 1860. g. piše da čovjek živi od vječnih utjecaja vanjskog svijeta, epohe i zemlje, a bol i zadovoljstvo na čelu su sviju procesa na koje se »nadovezuju sve moje misli, moji osjećaji, moje akcije...«, u njima je sav njegov život koji se ne može drugačije ni očitovati ni izraziti⁹². U *Genesis...* to ponavlja⁹³. I 1869. g. Politeo ističe važnost osjećaja zadovoljstva – čovjek uvijek traži zadovoljstvo i bježi od svakog drugog zakona, bolu se daje podrška samo onda ako bi ga se moglo ubrojiti u neku zaslugu⁹⁴. Zadovoljstvo je, kao i bol, elementarni osjećaj

⁸⁵ MS, str. 37.

⁸⁶ ZN, str. 20.

⁸⁷ D, str. 25.

⁸⁸ Ib., str. 25.

⁸⁹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 304.

⁹⁰ H. Festini, »Politcova smeda bilježnica...« *Fil. istr...*, op. cit., str. 137-140.

⁹¹ Z₂, str. 10.

⁹² D, str. 11.

⁹³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 91.

⁹⁴ D, str. 86.

– naša osobna korist je također elementarni osjećaj (91). Zatim se pita gdje su granice zadovoljstva i boli (91–92). U padovanskim predavanjima kaže da su zadovoljstvo i bol najopćenitije crte osjećajnosti⁹⁵. To ističe i u nacrtu desetog predavanja⁹⁶, dok u pripremi za jedanaesto predavanje razabiremo njegovo udaljšavanje od tog Benthamovog utilitarističkog termina preko njegove kritike Spencerovog shvaćanja⁹⁷.

Svakako, njegovu najveću izvornost nalazimo u razmišljanju oko pojave **svijesti, podsvjesnog i nesvjesnoga**.

Početak svibnja 1860. g. pišući da nastavlja svoj rad iznosi kako se naša misao na više načina prilagođuje našem umu pa se u tom smislu svijest može smatrati pjesničkom i najsvojstvenije – **analitičkom svijesti**⁹⁸. Zatim napominje kako se čini da je analitička svijest prednost čovjeka i da se misao upotrebljava samo pomoću te sposobnosti ili, što je bolje reći, svijest je sama ta sposobnost stavljena u akciju (1). No, ta svijest je sužena, oskudna i kasni (2). Međutim, imati svijest o utjecaju koji vrše sile što se na njih stalno odražava i modificirajući ih se modificira čini se da svijest prodire do njihova dna (15). No, nije dovoljna svijest da objasni *moralni organizam*⁹⁹, a pri tome spominje **nesvjesnost** naših sposobnosti (6). U narednoj godini već piše o razlici *svjesno/nesvjesno*¹⁰⁰, ali kaže da svijest čovjeka ima više udjela u nama nego sve ostalo (105), budući da je misao u skladu sa sviješću (126). Misao kao odraz osjećaja u očima i u slici naše svijesti, naših analitičkih sposobnosti¹⁰¹, svijest je o onome što jest (21). Prirodna svijest željela je da se uvijek podalje drži od svake pasivnosti (22). Sve je zapravo život i pokret koji su kao sakriveni od nas, a misao je svjetlo koje kao da svijest zaustavlja (28). Iste godine, u *Genesi...* piše da njegova teorija osjetilnosti prikazuje »veliko praiskonstvo (grande arcano) svijesti koja se rađa«¹⁰². Zato on smatra tako razvijenu teoriju **psihologijom** koja treba otkriti čovjeka u njegovu većem dijelu kao nagonskog i nesvjesnog djelatelja reda stvari koji će na odgovarajući način ocijeniti tek naredne generacije (105). Politeo napominje da čovjek teško može biti svjestan utjecaja na sebe (93). U jesen 1867. g. Politeo piše sažetak svojih

⁹⁵ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 133–134.

⁹⁶ H. Festini, »Politcova Plava bilježnica...«, *Prilozi za istraživanje hrv. fil. bašt...*, op. cit., str. 248.

⁹⁷ H. Festini, »Politcova smeđa bilj...«, *Fil. istr...*, op. cit., str. 137–138.

⁹⁸ D, str. 6.

⁹⁹ Z2, str. 51.

¹⁰⁰ Ib., str. 36, 43, 55; 48.

¹⁰¹ D, str. 15.

¹⁰² G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 107.

predavanja iz filozofije i tu iznosi nekoliko zapažanja o svijesti: to je stanje ili sposobnost, svijest ima istu širinu kao i naši čini i razna stanja. Zatim se pita što sve svijest odražava, da li sve vanjske i unutrašnje činjenice, da li se sva misao odražava u svijesti¹⁰³, da li je cjelokupna osjetilnost naš organ za svijest (7). Činjenica je da mi zapravo stalno mislimo, tj. u nama stalno kruži svijet misli i slika (10). Krajem 1867. g. piše da je u školi definirao svijest¹⁰⁴. Zatim je definirao činjenicu svijesti kao što je definirao u školi pa poslije toga može prosljediti u svezi s drugim sposobnostima duše¹⁰⁵. Nekoliko dana poslije stavlja si u zadaću da napiše predavanje o svijesti (11). U narednoj godini spominje svijest o sebi (29). God. 1869. ističe da sa stanovišta svijesti treba utvrditi sposobnost duše, ustanoviti analogije i razlike što se posebno iskazuje u dva razna stanja – **svjesnog** i **nesvjesnoga**, tj. **neznano svjesnoga** (76). Npr. htijenja nisu prisutna u nesvjesnom stanju i nesavršena su u stanju nesavršeno svjesnome (77). Ukoliko je inteligencija imenitelj čovjeka, nije manje ni volja. Ukoliko se volja ne bi razumjela bez inteligencije (za svoju inteligenciju tvrdi da bi se mogla razumjeti bez volje), još manje je svijet. Da volja ne može biti bez svijesti, dokaz su ludaci koji, nemajući svijest, više ne vladaju voljom (81). Inteligencija je svjesni izraz misli, piše 1870. g. (98). U svojim padovanskim predavanjima ponavlja osnovne teze o tom predmetu iz *Genesi...* Nesvjesna inteligencija nije samo razlog djelovanju u umjetnosti i na moralnom polju nego je to i klica svake vrste psihičke samoniklosti u kojoj se nalaze razlozi velikih i dubokih razvojnosti pojedinaca i naroda, no koje mogu i utrnuti u punoj uporabi dokaznih ili refleksivnih sposobnosti. U svakom slučaju, to su razlozi bitka naše duše, a oni su daleko nadmoćniji od spoznaje¹⁰⁶. Takve razloge on i dalje ponavlja i učvršćuje (123–125). Duševni su procesi posebni, drugačiji u svojim unutrašnjim zakonima nego što su očitovanja kojima se ekspliciraju u našoj svijesti; duša ima u sebi i za sebe razloge akcija i reakcija koje su različite od onoga što je nasuprot njoj (246). Ako se ti procesi prevedu do izvjesne mjere u osjećanje, mišljenje i htijenje, čega smo *svjesni*, oni imaju svoj put, čega smo *nesvjesni* (247). Pri tome ističe da je prvi puta ovdje pisao o **nesvjesnome**, iako je tu materiju dodirnuo 1862. g. u *Genesi...* prije E. von Hartmanna koji je o tome pisao 1869. g. (247–248). Dobro i lijepo također imaju podrijetlo u nesvjesnome¹⁰⁷. Osjećaji su najave svijesti onoga što je u našim percepcijama nesvjesno, tj. to su načini osjećanja,

¹⁰³ MC, str. 4–10.

¹⁰⁴ D, str. 4.

¹⁰⁵ Ib., str. 4.

¹⁰⁶ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 121–122.

¹⁰⁷ H. Festini, *Život i djelo Splitsanina J. P...*, op. cit., str. 141–142 i posebno usporedba s Freudom, str. 143.

svjesna osjećajna stanja onoga što se većim dijelom odvija nesvjesno u našoj duši¹⁰⁸. U Nacrtu neodržanog predavanja 1879/80. g. potanje piše o tri stadija svijesti – nesvjesno, podsvjesno i svjesno stanje¹⁰⁹. Početkom 1880. g. naglašava da je nesvjesno pozadina svakog političkog, društvenog i religioznog pitanja. Krajem siječnja spominje prijelaz svjesnog u nesvjesno i obratno. Prva činjenica koja dolazi do svijesti jest nemogućnost izvođenja budućnosti, a piše i o svijesti i savjesti¹¹⁰. Kasnije, 1884. g. tvrdi da su još dugo čovjekom upravljali nagoni, iako je svjesno biće¹¹¹. Tu misao susrećemo i u njegovim predavanjima u šk. g. 1888/89.¹¹²

Moral, pravednost, priroda, društvo (civilizacija i kultura)

Moralne činjenice, piše Politeo 1860. g., imaju svoje zakone¹¹³, a spominje i **moralni organizam** (27, 51). O moralnom organizmu još kaže da je njegov temelj ideja o lijepome¹¹⁴, tj. raznoliki osjeti koji se međusobno povezuju i »sačinjavaju ono što zovemo naš moralni organizam« (21), a to znači da su podloga moralnog organizma osjećaji, jer se sve u njima kreće, smisao moralnosti i lijepoga (20). Moralni osjećaji odbijaju niske strasti, a također to čini i moralni smisao (10). On se pita tko je ikada rekao što je moralnost – ideja morala baš je u tome što su njoj povjereni zakoni našeg očuvanja i napretka (16). Te iste godine, nešto kasnije, piše o dosadašnjim nastojanjima da se objasni život i zaključuje kako se sve te ideje, izgleda, kreću oko iskrenijeg objašnjenja materijalnih i moralnih činjenica¹¹⁵. Zatim napominje da se čini kao da su stvarni termini velikih problema egzistencije odraz našeg moralnog organizma¹¹⁶. Naš *moralni organizam* daleko je složeniji¹¹⁷ i uvijek će gledati na složenost naših moralnih sposobnosti (87). Proizvodi su moralnog organizma osjećaji i misli kojih smo svjesni (27). Mi smo odraz moralnog organizma, no svijest nije dovoljna da nam ga objasni. To znači da nismo strojevi, odnosno, to jesmo samo u smislu podložnosti zakonima (51). U idućoj godini Politeo

¹⁰⁸ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 164, 171, 174–175, 179, 194, 200–201, 203, 299, 320.

¹⁰⁹ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica...« *Prilozi za istraživanje hrv. fil. bašt...*, op. cit., str. 245–247.

¹¹⁰ H. Festini, »Politeova smeđa bilj...« *Fil. istr...*, op. cit., str. 139.

¹¹¹ D, str. 98.

¹¹² H. Festini, »Porodica, država...« *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 653.

¹¹³ Z₂, str. 9.

¹¹⁴ D, str. 7.

¹¹⁵ CSK, str. 3.

¹¹⁶ Ib., str. 54.

¹¹⁷ Z₂, str. 90.

piše kako je moralni smisao posljedica gravitacije, a moralni zakon najprije treba shvatiti kao postavljen, mimo raspri materijalista (zakon na osnovi materije) i spiritualista (zakon samo na osnovi duha)¹¹⁸. Moralne ideje iskazuju se u njihovoj svečanoj ljepoti¹¹⁹. U 1862. g. piše kako se mi zapravo »navikavamo na moralnu ideju« i razlikovanje moralnih predmeta¹²⁰. U *Genesi...* spominje **moralni organizam**¹²¹. On se sastoji od nekih ideja koje se objašnjavaju i analiziraju u izvedbi osjetilnosti i osjećaja (84). Smatra se da je nužni supstrat moralnog organizma ideja bitka, supstancije, sile, uzročnosti materije i beskonačnosti, ali to su umjetne tvorevine metafizičkih metoda suprotstavljenih prirodnom razvoju naših osjećaja i ideja (108–109). Za moralni smisao kaže da ga svaka filozofija ima na svojem pragu, ali da taj problem nije nikada bio riješen (90). On nazire rješenje u polaženju od »nagonskog usmjerenja« našeg moralnog svijeta (102)¹²². God. 1864. spominje moralno dobro i moralnost nekih običaja¹²³. Pri kraju iduće godine piše da dijeli ideju o moralnoj snazi kršćanstva¹²⁴. Čovjek se nikada nije mogao odvojiti od onog dugog niza velikog ljudskog tijeka koji se nazivao moralnim. Moral nikada neće moći biti zahvaćen, jer je on veliki razlog postojanja ljudi, a samo proizvodi uma (indukcija i estetika) morat će ga u tokovima vremena preoblikovati (7). U narednoj godini kaže da je moral ovoga i sviju vremena moral koji produhovljuje društvenu pravičnost (19). Mudru glavu ima samo moralan čovjek, a na pitanje što je moralnost odgovara da je središte stvari (37). Moral nas uzdiže (45), priziva nas našim izvorima (74). U lipnju kaže da danas **nemamo moralnu znanost**, pa će on u razgovorima sa svojim učenicima koji su došli k njemu odgonetati moralno okružje i sve podesiti prema svojim stavovima, što se toliko usklađuje s našim **moralnim organizmom**¹²⁵. No svakako su neki ljudi odgojeni da u striktno moralnom svijetu razlikuju dobro od zla (105). Krajem 1867. g. kaže da je lijep položaj poštenog čovjeka i da ima moral¹²⁶. I tada izriče ono što je značajno za redosljed njegova tretmana problema – *načelima morala prethodi teorija o osjećajima* (25). Početkom 1868. g. iznosi da mora pisati o moralnim pravima. Treba misliti na moral, na ideju morala, na moralni ideal koji se najvećim dijelom zasniva na **slobodi** (33).

¹¹⁸ D, str. 36, CSK, str. 36.

¹¹⁹ Z₂, str. 120.

¹²⁰ D, str. 17.

¹²¹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 84.

¹²² *Ib.*, str. 102. Vidjeti također u knjizi H. Festini, *Život i djelo Splitsanina J. P...*, op. cit., str. 111–112.

¹²³ MS, str. 3.

¹²⁴ ZN, str. 5.

¹²⁵ ZN, str. 96–97.

¹²⁶ D, str. 4.

On je primijetio jednu činjenicu: »Nema pojave u moralnom svijetu koja bi bila izuzeta od zakona, jer nijedna stvar to nije. Ali, sigurno je da se od fizičkih zakona razlikuju moralni zakoni u odnosu na koje postoji *slobodna ljudska volja*« (36). Načelo moralnog sklada, zapravo, nije drugo do **pravednost** (46). Da bi se doveo u sklad fizički svijet materije s **političkim svijetom moralnih sila**, to se toliko usložnjuje (47). Zatim spominje ravnotežu moralnog svijeta (49). God. 1869. kaže da duh morala ne zrači samo iz jednog izvora (51). Zatim daje kratki prikaz ideje o moralu kroz vjekove u smislu obrade nekih vrsta privilegija, dok ističe da je *korist* moral naših dana (68). Ističe da dekadentni ili moralno bolesni narodi gube smisao za solidarnost (69–70). Nadalje, njegove se studije trebaju odnositi na materijalne znanosti s dodatkom moralnih znanosti koje moraju konvergirati (88). Temeljne teze u njegovim padovanskim predavanjima bile su da je potrebno **psihološko učenje** za obrazloženje temelja morala¹²⁷. Moralne ideje, zatim kaže, potječu iz unutrašnjih razloga duše, iz osjećaja¹²⁸, koji imaju nesvjesnu samoniklost (277). Opet ističe da nema moralne znanosti (113, 115), nego se u praktičnom životu postupalo više po nekom *nagonu za očuvanje*, po nekom propisu (učiniti drugima ono što bi se htjelo i ne učiniti ono što se ne bi htjelo učiniti sebi), nego po nekoj ideji o moralu (118–119). Društvo ima moralno načelo i ne bi moglo biti bez njega (193, 218). Na kraju svojeg zadnjeg padovanskog predavanja priopćava da će se više zadržati na razlici između ideala o moralu i samoniklog umjetničkog djela (332–333). U Nacrtu neodržanog desetog predavanja 1879/80. očituje se njegovo udaljavanje od *etičkog utilitarizma* u njegovu ponovnom isticanju klasičnog moralnog načela. Osim toga, on jače naglašava društveni vid moralnih činjenica, a njegov poziv na izučavanje povijesti, isticanje izbora između alternativa otvara mogućnost da se posegne za nekim usporedbama sa suvremenim etičkim misliocima (HAMPSHIRE, MACINTYRE, CRICK)¹²⁹. U jednoj bilješci od 11. siječnja iste godine, pišući kako je mislio na zadnju riječ desetog predavanja, kaže da vidi rješenje moralnog problema – on se odražava u praktičnom životu, u ekonomiji, u zakonodavstvu, u filozofiji, a rješava se u *volji za dobrom*. God. 1880. u mislima za novo predavanje posebno raspravlja o osnovnim **utilitarističkim terminima – korist, zadovoljstvo, sreća, dobro, sloboda** i vodi ih jednoj vrsti ideologije koju bismo mogli nazvati *kršćanska demokracija*. Tu on tvrdi da sloboda priprema naš moralni organizam koji se današnjim terminom može zvati *moralni habitus*¹³⁰. Godine 1888/89. u svojim predavanjima u školi naročito naglašava

¹²⁷ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 131.

¹²⁸ H. Festini, *Život i djelo Splićanina J. P...*, op. cit., str. 111.

¹²⁹ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica...« *Prilozi za istr. hrv. bašt...*, op. cit., str. 243–253.

¹³⁰ H. Festini, »Politeova smeđa bilježnica...« *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 137–142.

moralnu slobodu i rast osjećaja **osobnog dostojanstva** razvijajući tako svoju *odgojnu teoriju morala* u smislu **samoodgoja i samorada**.¹³¹ Zato za njega sve veću važnost imaju termini dužnost, sloboda, odgovornost, volja, dostojanstvo, uvažavanje, pravo (pravednost) – sažaljenje, uloga dobra i zla.

Od početka razmišljanja o moralu u Politea ima svoje mjesto poznati termin '**dužnost**'. God. 1860. u svibnju piše da su nam potrebne ideje o dužnosti kako bismo se očuvali¹³². God. 1864. primjećuje da i on vjeruje u svoje dužnosti¹³³, ali priznaje da je slabo gajio tu ideju – održavao je samo predavanja o slavi, a ideja dužnosti počiva na ideji »*bona fide*« (23–24). Kasnije, 1868. g. misli da će pisati za svoja predavanja iz nagona, kao o drugom problemu, o dužnosti¹³⁴. Godinu dana kasnije piše da je život dužnost koja se mora izvršiti, to je sreća koju treba okusiti, to je žrtva koju treba ispuniti, to je ideja. Dužnost se čini nužnošću kao što to iziskuju moderni državnici. Dužnost za nas poprima čas jednu vrstu činjenice nužnosti, a onda opet zadovoljstvo. Rješenje je u tome – kada **zadovoljstvo bude dužnost, a dužnost bude nužnost** (78). Naime, kao što život nema sreću kao jedinu svrhu, tako i dužnost nije dužnost jer nije potpuno dužnost (79). U svojim predavanjima na liceju 1888/89. o dužnosti je najpotpunije govorio objasnivši na kraju ideju o njoj kao nezaobilaznu **osnovicu ljudskog suživota**.¹³⁵

No, **sloboda** ima za njega isto tako od početka jednaku važnost. God. 1860. on se oduševljava za temu »*Sloboda antičkih društava i sloboda modernih društava*« smatrajući da je to lijepa i korisna povijesna tema¹³⁶. Nekoliko stranica niže piše da bi se takva rasprava mogla početi konstatacijom kako je zlo u svojoj kvantiteti nijekanja dobra mnogo više štetilo (78). Naredne godine ustanovljuje da je nužnost svojstvo fizičkih, a sloboda moralnih stvari¹³⁷, a 1862. ističe kako u modernim društvima država treba da jamči uz ostalo i **osobnu slobodu**, ali se ne bi smjela miješati previše da ne bi ometala slobodnu pojedinačnu samoniklost¹³⁸. I umjetnost posjeduje slobodnu i nesvjesnu samoniklost (98–99). Općenito ljudski organizam sadrži »bitno organski osjećaj slobodne pojedinačne samoniklosti« (101). God. 1864. kaže da je trenutak koji znači biti slobodan onda kada se nema ambicija, niti ideja koje teže

¹³¹ H. Festini, »Porodica, država...«, *Fil. istraživanja*, op. cit. str. 653–660.

¹³² D. str. 17.

¹³³ MS, str. 23.

¹³⁴ D, str. 30.

¹³⁵ H. Festini, »Porodica, država...« *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 654.

¹³⁶ Z₂, str. 76.

¹³⁷ CSK, str. 53.

¹³⁸ G. Politeo, *Scritti fil.*, op. cit., str. 67.

posebnoj svrsi¹³⁹. Početkom 1868. g. uzvikuje: sloboda!¹⁴⁰. Moralni ideal najvećim se dijelom zasniva na slobodi (33). Zatim značajno tvrdi da je već dugo njegov san da napiše povijest slobode, u kojoj je sav čovjek i čitav misterij ljudskog postojanja (47). Te iste godine održao je govor o Marku Polu spominjući slobodu drugih, slobodnu samoniklost i nužnost političke slobode.¹⁴¹ Te iste godine u drugom govoru spomenuo je da je **uvažavanje slobode drugih** prvo samoograničenje čovjeka¹⁴². Ljeti 1869. g. Politeo piše da je davno projektirao knjigu o slobodi, no slobodu je teško definirati – ona je misterij, naša zagonetka, a da bi se razabralo kako se u nama ostvaruje, nema drugog načina do studiranja unutrašnjih razloga srca. Pred njim stalno stoji misao – sloboda misli i što je ona uopće¹⁴³. Uz ideju o psihologiji krajem te godine kao prva zamisao javlja se zamisao o povijesti slobode, kaže on (96). Odmah drugi dan na početku naredne godine Politeo ustanovljuje da se samo čovjek ubija, životinje ne poznaju samoubojstvo, i primjećuje: »Ne bi li to bio do izvjesne točke slab dokaz njegove slobode« (96). U svojim predavanjima u Padovi iznosi da je lako reći teorijski da dobru vladu sačinjava ravnoteža reda i slobode, no teško je tom formulom regulirati narode¹⁴⁴. Značajniji je od egoizma kriterij razlikovanja dobra od zla kako bi se od prava učinila »jednakost u slobodi« (191). U nacrtu desetog predavanja ističe da je uz ostalo osjećaj slobode veliki supstrat ljudskog djelovanja¹⁴⁵. Veliku ulogu u propadanju ili uzdizanju naroda ima *politička sloboda*, osjećaj slobode koji se ne može razumjeti bez unutrašnjih težnji, tj. unutrašnjih osjeta (17).¹⁴⁶ Pokazalo se u pripremi jedanaestog predavanja 1880. g. da je Politeo termin sloboda shavaćao drugačije od utilitarista – najprije je htio dokazati nužnost, a ne slobodu¹⁴⁷.

Odgovornost i slobodna ljudska volja imaju veliki udio u ostvarenju slobode.

God. 1868. on piše da postoji slobodna ljudska volja u odnosu na moralni zakon, ali u tome ima veliku ulogu osobna **odgovornost**¹⁴⁸. Čitav je misterij čovjeka u slobodi i tu je sva njegova odgovornost (47). U predavanjima na

¹³⁹ MS, str. 57.

¹⁴⁰ D, str. 26.

¹⁴¹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 442, 414, 445.

¹⁴² *Ib.*, str. 442.

¹⁴³ D, str. 75.

¹⁴⁴ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 117.

¹⁴⁵ D, str. 18.

¹⁴⁶ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica« *Prilozi za istr. hrv. bil. bašt...*, op. cit., str. 250.

¹⁴⁷ H. Festini, »Politeova smeda bilježnica«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 139–141.

¹⁴⁸ D, str. 36.

liceju 1888/89. g. naročito naglašava da sloboda uključuje izbor i odgovornost¹⁴⁹.

Pišući o volji kaže da je snaga individualnosti isto što i **volja**¹⁵⁰. U idućoj godini ističe da unutarnji nered u čovjeku može nadvladati jedino volja, to veliko neovisno načelo (60). Porazi u egzistenciji suzbijaju se snagom volje i radom (72). Ako je inteligencija imenitelj čovjeka, nije manje ni volja. U svojim padovanskim predavanjima kaže da je izvršavanje dobra isto što i izvršavanje naše moralne volje¹⁵¹. Naredba ili moralno prisiljavanje volje nešto je sasvim drugo od ostalih djelatnosti, kao npr. od uživanja u lijepome ili od naše dokazne spoznaje (299). U jednoj bilježnici 11. siječnja 1880. g. piše da se moralni problem rješava voljom za dobro¹⁵². U predavanjima za licej u šk. g. 1888/89. ističe da priznanje, odgovornost i sankcije pretpostavljaju slobodnu volju¹⁵³.

U 1869. g. upozorava da pravo ljudsko dostojanstvo ne može dopustiti da nečiji život bude koristan nekom drugom zbog osobnog interesa¹⁵⁴. Osim poštivanja osobne neovisnosti pravo dostojanstvo potiče u čovjeku poštivanje neovisnosti drugih (90). U Nacrtu desetog predavanja susrećemo njegovu misao da uz druge osjećaje osjećaj **dostojanstva** sačinjava veliki supstrat ljudskog djelovanja¹⁵⁵. U predavanjima na liceju osobno dostojanstvo povezuje uz pojam moralne slobode¹⁵⁶.

Uvažavanje (rispetto) jedan je od modernijih termina koji je Politeo vrlo drag. God. 1869. najprije ukazuje na to da porastom egoizma počinje manjkati uvažavanje¹⁵⁷. Što je o uvažavanju Politeo govorio na padovanskom sveučilištu, vidljivo je u mojoj knjizi¹⁵⁸. U Nacrtu tog predavanja može se uočiti sva modernost njegova shvaćanja uvažavanja¹⁵⁹. U posebnoj bilježnici s datumom 17. listopada 1883. g. spominje da se u antičko doba nije poznao pojam uvažavanja, jer on nastaje tek od kršćanstva. Tri dana kasnije piše da nikada neka nova ideja o pravednosti ne dopušta iskreno uvažavanje slobode drugih.

¹⁴⁹ H. Festini, »Porodica, država...«, *Fil. istraživanja*, op. cit. str. 655, 657.

¹⁵⁰ D, 42.

¹⁵¹ G. Politco, *Scritti fil.*, op. cit., str. 292.

¹⁵² H. Festini, »Porodica, država...«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 658.

¹⁵³ H. Festini, »Etički naturalizam kao ekotcorija. (O natukunicama u Politeovim spisima)«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, g. XXI, br. 1–2 (41–42), Zagreb, 1995, str. 297.

¹⁵⁴ D, str. 85.

¹⁵⁵ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica«, *Prilozi za istr. hrv. fil. bašt.*, op. cit., str. 248.

¹⁵⁶ H. Festini, »Porodica, država...«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 655–656.

¹⁵⁷ D, str. 67.

¹⁵⁸ H. Festini, *Život i djelo Splićanina J. P.*, op. cit., str. 116.

¹⁵⁹ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica«, *Prilozi za istr. hrv. fil. bašt.*, op. cit., str. 250–251.

Vrlo rano, 1860. g. Politeo se spotiče o ideju **prava** smatrajući da se ona, kao i neke druge (svrhe, dužnosti) ne bi trebala razmatrati kao odraz¹⁶⁰. Zatim ističe kako je vjerovao u vječnu pravednost jer je ona u osjećanju naroda, kao i u iskazivanju naših sposobnosti (22). Godinu dana kasnije tvrdi kako mu ne treba više od toga do da je pravda posljedica **načela gravitacije**, te nakon toga ne treba nikakav drugi uvjet. No, ako se vjeruje u pravdu, ukoliko postoji *vječna pravda*, onda se to načelo ne bi moglo ispuniti izvan duha¹⁶¹. Politeu se činilo da je ideja o vječnoj pravdi sve, a da ostalo nije drugo do pitanje drugog stupnja koje se može znanstveno obrađivati u smislu odgovora – za ili protiv – no to nema nikakav utjecaj na pojedinačne sudbine ljudi. Mnogi su se ljudi rugali ideji vječne pravde, a mnogi su se njome koristili. Međutim ideja pravde u nekima je od nas, a običavamo osjećati prezir prema onima koji je nemaju. No, ako je ta ideja iluzija, može se odbaciti i živjeti bez nje kao da je i nema te iskoristiti sve što pružaju prilike. Što se tada događa? Takvi se smatraju žrtvama nepravde, pa se Politeo pita, ako se ne vjeruje u pravdu, zašto se onda treba toliko uzbuđivati (37). Zato on zaključuje da ga ništa toliko ne uvjerava kao ideja **sveopće pravde i zakona u Svemiru** (38). Ni teističke ni panteističke ili ateističke ideje nisu ništa pridonijele dokazivanju pravde. Politeo tvrdi da naš organizam zapravo nema potrebe dokazivanja ili razumijevanja (39), odnosno iz njega samoga proizlaze takvi dokazi (40). God. 1862. on piše kako stoljećima nije bilo nikakvog odgoja o pravu čovjeka, mjestimično se o tome poučavalo iz religioznih pobuda¹⁶². 'Dobar smisao' nekog velikog naroda može se uzbuditi, izokrenuti najviše u svojem korijenu – u osjećaju pravde¹⁶³. U mnogim sretnim zemljama učeni kao tutori svakog prava vodili su računa o javnom mnijenju i onim pravima koja se više podudaraju sa sviješću nego sa znanošću, tražeći prvi poticaj u moralnom smislu (77-78). God. 1866. Politeo kaže da se u svim starim narodima jaki istrebljuju pa se pita hoće li se i u novije vrijeme desiti isto te odgovara da se to neće desiti u društvu oslonjenom na temelje pravde¹⁶⁴. Zatim iznosi misao da ljudi zajedno »ne mogu biti do pravedni« (79), pa zato kaže da pravda nije drugo do nezainteresiranost¹⁶⁵. Ali se pita, nije li društveni razlog u izokrenutom odnosu s individualnim – pravednost je »trenutak razloga srca«¹⁶⁶, a onda kaže, ako bi svi ljudi bili

¹⁶⁰ D, str. 17.

¹⁶¹ CSK, str. 36.

¹⁶² D, str. 23-24.

¹⁶³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 68.

¹⁶⁴ ZN, str. 25.

¹⁶⁵ D, str. 46.

¹⁶⁶ MC, str. 12.

jednaki u pravima, bio bi to, čini se, veći dio zla koji nasrće na čovječanstvo¹⁶⁷. Javno pravo u smislu Cicerona drugo je od kršćanskoga, koje se potpuno iscrpljuje u samilosti (65). No, nijedno od njih ne može se ostvariti, nego jedino u međunarodnom pravu – ali to je samo hipoteza (73). U svojim padovanskim predavanjima Politeo tvrdi da samo onda kada bi se osobni unutrašnji osjeti (nagruća za društvene osjećaje) objektivirali i poprimili zajedničku svijest, tek onda bi doista počelo *političko djelo* u **ideji prava**¹⁶⁸. No, koliko god to bila velika ideja, ljudska se priroda nikada ne emancipira posvema, a da ne postoji kriterij za dobro i loše (190–191). On se može ugasiti u društvu koje je zaslijepljeno pravom, pojedinci i generacije mogu ostati nekažnjeni, ali je taj kriterij pravi smisao ljudskog roda (192). No, svi osjećaji ljudske prirode mogu imati udjela u toj idealnoj težnji za pravednošću (331). To je osjećaj koji je prisutan u svijesti za sve, ali tu su i drugi – negativni, kao npr. ponos itd. (332). U nacrtu desetog predavanja piše da je pravednost najbolji sud o moralnim osjećajima¹⁶⁹, pa zapravo, s jedne strane, moralnost proistječe iz osjećaja pravednosti¹⁷⁰. Na početku 1880. g. u jednoj bilježnici nailazimo na njegovu misao da je osjećaj dobra i pravednosti čudna stvar, ne kao red i sloboda. Te iste godine u pripremi za jedanaesto padovansko predavanje on nije vezao pravednost kao Comte i Mill uz altruizam i solidarnost, nego više uz osjećaj **sažaljenja**¹⁷¹. U svojim predavanjima na liceju u šk. g. 1888/89. kaže da je pravo jednakost u slobodi, a o njegovu odnosu prema dužnosti i ove prema zakonodavstvu govorio je doista mnogo¹⁷².

U 1862. g. piše o tome da se u svakoj civilizaciji može naći nešto više od skepticizma u čemu osjećaji **sažaljenja** mogu naći sklonište¹⁷³. No, kada dolazi do pada one »svjetleće konstelacije vjere i sažaljenja...« (95), oni se počinju udaljavati. Čovjek, zapravo, »priznaje sa sažaljenjem prema drugima nedovoljnost svojih akcija i svojih sudova« (102). Nekoliko godina kasnije, 1868. g., piše da ono što se odnosi na pojedinca, razlog srca jest u sažaljenju koje je privatno¹⁷⁴. Godinu dana kasnije piše da se po kršćanskom shvaćanju ne radi kao u Cicerona o javnom pravu u odnosima čovjeka prema čovjeku, nego o sažaljenju. Kršćanska pravda nije drugo do sažaljenje, a ima utoliko svoj

¹⁶⁷ D, str. 12.

¹⁶⁸ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 189.

¹⁶⁹ H. Festini, »Politeova Plava bilježnica«, *Prilozi za istr. hrv. fil. bašt...*, op. cit., str. 59.

¹⁷⁰ Ib., str. 248.

¹⁷¹ H. Festini, »Politeova smeđa bilježnica«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 139.

¹⁷² H. Festini, »Porodica, država...«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 654.

¹⁷³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 78.

¹⁷⁴ MC, str. 12.

temelj što čovjek mora postati bolji i imati sažaljenje prema bližnjemu¹⁷⁵. Sve kršćanstvo upravo je u sažaljenju (73). U svojim padovanskim predavanjima također spominje sažaljenje ističući njegovo religiozno obilježje¹⁷⁶. I u bilješkama za jedanaesto predavanje opet se javlja pojam sažaljenja, i to kao priprema za veliku ideju o pravednosti¹⁷⁷.

Borba **dobra i zla** u Politeovim etičkim razmišljanjima ima značajnu ulogu. U 1860. g. ističe da fizička i moralna zla ometaju vršenje dobra kao aktivnosti koja je rezervirana za svakoga¹⁷⁸. No, strah od zla, koji se čini višim od ljudskih snaga, zamagljuje čovjeku pogled na svjetlo. Međutim, bez hrabrosti ne postiže se ni dobro ni veliko. Zapravo inicijativa čini život dobrim¹⁷⁹. Neprestana naša težnja za boljim ima kao sredstvo našu slobodu (65). U narednoj godini Politeo ističe da je negativno činjenje samo na površini zbog čega treba uvijek misliti »na teško izgrađenu zgradu vjere u istinu i dobro, izgrađenu tolikim žrtvama samo zbog vjere u dobro«. Ono što je ostalo dobroga tom ljudskom rodu, što nije bilo došlo u naslijeđe, ostalo nam je od ljudi koji su vjerovali u istinu u umjetnosti, u znanosti i od onih malobrojnih koji su vjerovali u dobro.¹⁸⁰ No, ljudski osjećaji pomalo se uzdižu »k nebu... sve do dobra«¹⁸¹. Čovječanstvo ne živi bez strasti, dakle je potrebno da se koliko god može upravi prema boljemu. Zlo je nužno, ali se može suzbijati. Može voditi dobru neka sitnica, npr. pjesma – treba izazvati prezir prema smrti, ljubav prema porodici više nego prema domovini, da bi se bilo čovjekom. Zatim ističe da mora misliti o dobru (126). God. 1862. g. piše kako se preobrazba dešava uvidom uz ostalo u »skroviti smisao dobra i zla«¹⁸². O dobru je pisao i u *Genesi...* iznijevši kako je um nemoćan da se ispriječi zlu, a isto je tako nemoćan da čini dobro, budući da ljudske moralne sposobnosti imaju svoj samostalni razvoj i djelatelje¹⁸³. Zato su naši osjećaji za dobro sasvim nezavisni od raznoraznih etika, jer logika moralnog dobra ne može se zamijeniti logikom uma (72). U najsretnijim zemljama javna dobra ne predstavljaju dobra koja šalje vlada (77). Svaki život u sebi nosi klicu uništenja, kao što svako dobro mora imati svoje zlo na kojem se uziduje (91). God. 1864. tvrdi

¹⁷⁵ D, str. 65.

¹⁷⁶ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 331.

¹⁷⁷ H. Festini, »Politeova smeda bilježnica«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 139.

¹⁷⁸ D, str. 10.

¹⁷⁹ Z₂, str. 64.

¹⁸⁰ CSK, str. 49, 53.

¹⁸¹ Z₂, str. 121.

¹⁸² D, str. 21.

¹⁸³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 71.

da je tzv. dobro koje se traži uvijek *moralno dobro*¹⁸⁴. Svuda je neka točka dobra, nešto mora najaviti život, snagu (4). Napominje da su mu se smijali kada je rekao da vjeruje u veliku pobjedu »Dobra nad Zlim«, da se bolovi čovjeka stalnim radom mogu i trebaju pretvoriti u žar samilosti (11). Navodi jednu crticu iz osobnog života – kada su mu došla kući dva učenika pokušao ih je privesti učenju i ljubavi za dobro. Ideja dobra i zadovoljstva ideje su koje mogu stajati *za sebe*, za razliku od ideja bola i zla – »Zlo se susreće u materiji, u *temperamentu*« (34–35). God 1866. ističe da je dobro jedno od dvaju obilježja naših intuitivnih sposobnosti¹⁸⁵, iako se zlo osjeća na svakom koraku (114). Tvrdi 1868. g. da u svim dosadašnjim usmjerenjima čovječanstva nema činjenice u kojoj se ne može prepoznati neko dobro, ali se ne može zanemariti ni činjenica da je u svakoj klici dobra sakriveno veliko zlo koje, kada dođe vrijeme, ruši i dovodi u opasnost dobro¹⁸⁶. Izopačivši se u nekim slučajevima čovjek izopačuje i ideju dobra (33). Kada je 11. svibnja te iste godine održao prvi put predavanje u tehničkom institutu »Paolo Sarpi«, piše da je osjećao onaj toliko potreban drhtaj koji prati uspješno predavanje pa zaključuje da je potrebna uznemirenost kao što je potrebna borba u ljudima između zla i dobra (34). Trud za dobro stvarao je veličine od pojedinaca i čitavih naroda (46). O tom problemu dosta je pisao u *Genesi...*¹⁸⁷. U 1869. g. bilježi da se od Antike može dobro pratiti povezanost dobra sa slavom, ali od kršćanstva počinje povezivanje dobra i sažaljenja¹⁸⁸. U svojim padovanskim predavanjima Politeo se najprije pita kako to da osjećaj za dobro i zlo čiji se kriterij tako malo mijenjao u tijeku od 2.000 godina nije pružio ništa novoga za teoriju što bi se moglo usporediti s rezultatima eksperimentalnih znanosti¹⁸⁹. Kako se to dešava da se ideje dobra u sebi toliko nadmoćno uzdižu iznad sviju moralnih teorija koje ih nastoje dokazati, nastavlja s pitanjem i odgovara svojom temeljnom tezom: temeljniji su i drugačiji razlozi našeg bitka od razloga spoznaje (121). Kao svi osjećaji i osjećaj za dobro ne prestaje biti osjećaj ni onda kada ga je izazvao uzrok koji uopće nije fizički (133). Osjećaj za dobro objektivni je osjećaj, ali ni on se ne može bolje definirati od modusa u kojima se očituje, tj. modusa naše osjetilnosti, odnosno osjećajnosti (162), što znači da se teško odjeljuje od osjećaja ljubavi, nade i radosti (161). Objektivni su osjećaji izrazi nekih težnji, a modusi preko kojih se javljaju nešto su kao

¹⁸⁴ MS, str. 3.

¹⁸⁵ ZN, str. 113.

¹⁸⁶ D, str. 31–32.

¹⁸⁷ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 120.

¹⁸⁸ D, str. 73.

¹⁸⁹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 120.

znakovi tog mračnog svijeta (174). Osjećaji za dobro uobličuju više težnje, iako ih izazivaju, ometaju i izopačuju najniže i životinjske potrebe¹⁹⁰. Što se više čovjek u svojem individualnom egoizmu nalazi u suprotnosti sa sobom i egoizmom drugih, očitije je oblikovanje kriterija dobra i zla u **svijesti** (191). Taj osjećaj dobra obasjava svakog čovjeka koji dolazi na svijet, ali ga on ne vodi dokle god ga ne želi prepoznati i slijediti (192). Svezu s dobrim ima **ideja, svrha, cilj** koji nisu jednostavno činjenice, nego su povezani s unutrašnjim svijetom težnji izraženim u osjećajima (201), koji postaju na neki način svjesni (202). Dobro je vladavina samoniklih i nesvjesnih pojava duha (253). U osjećajima dobra nemamo drugo do svijest o učincima nastalim u našoj duši od preoblikovanja izazvanog u nama od strane izvanjskog svijeta ili od jedne slike koja se iznenada i nesvjesno izdigla u našem unutrašnjem svijetu (254). Zbog toga Politeo u **umjetnosti** vidi da nema nikakve opsjednutosti zlom (313). Naturalizam je sklon da u umjetnosti dobru suprotstavi zlo (315), a u talijanskoj književnosti očita je sklonost odobravanju ili neodobravanju što je jedno sa smislom za dobro i zlo (316). U povjesničara se jako očituje ljutnja zbog zla (313). U težnji k idealu imaju svoje mjesto ogorčenje na zlo i ljubav prema dobru (331). U nacrtu desetog predavanja Politeo ustanovljuje da se ne može izvesti pojam dobra i zla ni aristotelovski iz čovjekove prirode, a ni iz materije, nego ih mogu predočiti pjesništvo i društvene znanosti¹⁹¹. U pripremi jedanaestog predavanja u 1880. g. razabire se uska povezanost Politeova pojma dobra uz utilitarizam Benthama i J. S. Milla, ali i odvajanje u smislu većeg približavanja uvažavanju privatnog morala¹⁹².

Kao i u *Ranom razdoblju* Politeo u sklopu moralne problematike često razmišlja i piše o odnosu čovjek – priroda te nailazi na pitanja društva. God. 1860. piše da je um odraz moralnog života koji je u nama pak odraz **prirodnog života** koji je izvan nas¹⁹³. Početkom svibnja te iste godine on opisuje čovjeka kao onoga koji je još uvijek zadivljen i opčinjen ljepotom prirode, premda se s njome sučeljava te iako se čini da nas ona podčinjava svojim zakonima (2) i da je moćnija od **društva** (5). Priroda nas je obdarila osjećajima (10) i njih često čovjek mora podnositi onakve kakve mu je priroda dala i ne može na njih utjecati (11). I same ideje nastaju u prirodi (18). Priroda nas stavlja u proturječnosti (15). Veliki ljudi akcije, kao npr. Sokrat, Muhamed, Cromwell i, možda, Luther, pa Napoleon, preoblikovali su svoje sposobnosti učinivši ih

¹⁹⁰ Ib., str. 187, 190-191.

¹⁹¹ Koliko je u tom smislu moguće govoriti o modernosti Politeove obrade usporediti sa suvremenim engleskim neoaristotelovcima, H. Festini, »Politeova Plava bilježnica«, *Prilozi za istr. hrv. fil. bašt.*..., op. cit., str. 250-251.

¹⁹² H. Festini, »Politeova smeđa bilježnica...« *Fil. istr.*..., op. cit., str. 137, 138-139, 140-141.

¹⁹³ CSK, str. 54.

neposrednim organom prirode¹⁹⁴. Godinu dana kasnije pokazuje živu želju da se s prirodom pomiri, tvrdeći da je nastajanje vjere koju je u sebi sakupljao ogledalo što je u njemu od uzvišene prirode¹⁹⁵. Pita se može li čovjek poremetiti red prirode, no taj se ne odnosi samo na zakone prirode nego i druge. Ističe kako vjeruje u zakon gravitacije, u kretanje planeta, u polaritet (35), ali vjeruje i u gravitaciju i polaritet svoje duše (36). Naime, kaže Politeo, mi možemo to načelo zvati Priroda, ali ga ne bismo mogli ispuniti bez ljudskog duha (36). Ideje dobivene od prirode ne mogu se očitovati drugačije nego putem osjećaja (55–56). Zatim izriče da mu se sviđa genetička ideja, danteovska alegorija odnosa čovjeka i prirode, tj. da je u prirodi tako učinjeno da misao u svojem širenju obuhvaća jačinom razne oblike te u prirodnim stvarima vidi ponavljanje shvaćanja činjenica koje se odnose na naš pojedinačni život¹⁹⁶. Zato se pita zar život svemira nema ništa zajedničkog s nama, u kakvom smo dodiru ili utjecaju gravitacije svemira (14) i imamo li mi ljudi utjecaja na gravitaciju svemira (19). Kao da nas priroda tjera na akcije, ali nije sve u prirodi (52). U njoj su proturječnosti (53). Čini se da se čovjek i priroda uzajamno uvećavaju i nadahnjuju (30). On sam osjeća **dobro** kao nezaobilazni zakon **svoje prirode** (79–80). Pišući godinu dana kasnije opet o usporedbi društva i prirode napominje kako je prije svega priroda drugačija u djelovanju od društva¹⁹⁷. Opet se divi prirodi godinu dana kasnije i tada spominje razvitak **prirodne svijesti s tvrdnjom da to podrazumijeva individualni razvitak** odgovarajući prirodi o čemu valja povesti računa u *odgoju*¹⁹⁸. U *Genesi...* iznosi da priroda i čovjek ne gube svoje značenje, jer se životna zadaća prenosi s koljena na koljeno, puna duha jedinstva, kao da je rad pokrenut i discipliniran nekim zajedničkim dogovorom, a ne nekom sveobuhvatnom znanošću¹⁹⁹. Prirodni zakoni (kao npr. Newtonov zakon gravitacije) možda je isto tako dalek našem umu kao što su bili u prvom osvitu znanstvene misli (88). Zapravo čovjek ne pronalazi drugo od onoga što osjeća i želi priroda; on podnosi predmete i njihovu promjenu kako mu nameću neumitne sile prirode (91). I možda svaki od nas uočava da smo više vezani uz sveopću prirodu nego uz nas same kao pojedince za sebe (97). U 1864. g. piše da se čini kako sama priroda nalazi kompenzacije i kao da se ljudska zla zaustavljaju na nekim pojmovima pridonoseći određenijem značenju stvari²⁰⁰, a dvije godine kasnije njemu se čini da priroda obdaruje

¹⁹⁴ Z₂, str. 86.

¹⁹⁵ CSK, str. 34.

¹⁹⁶ Z₂, str. 12–13.

¹⁹⁷ Okrenuta bilježnica Z₂, str. 6.

¹⁹⁸ D, str. 22.

¹⁹⁹ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 87.

²⁰⁰ MS, str. 33.

čovjeka mnogostrukim bogatstvima²⁰¹. Opet dvije godine kasnije iznosi da čovjek pobjeđuje zakone, npr. zakon gravitacije, no u tom smislu ne može se ustanoviti ni mjera ni granica, jer su duh i volja te sile u nama koje se suprotstavljaju zakonima²⁰². U narednoj godini postaje očito da je sve više tog mišljenja kako veliku činjenicu prirode predstavlja usporednost kozmičkih i ljudskih činjenica. To je razlog što on tvrdi kako treba postaviti da materijalne i moralne znanosti konvergiraju u toj velikoj ideji (88). U svojim padovanskim predavanjima iznosi kako se čini da u kontemplaciji lijepoga gledamo trenutak života čovječanstva, pojedinaca, nas samih i prirode na taj način kao da zahvaćamo iznenadno da bismo zaustavili skrovitu srodnost naše duše s prirodom²⁰³. Scene prirode uzbuđuju duše umjetnika (321), pa najplemenitiji osjećaji ljudske prirode zrače iz pjesama ukoliko se energije snage i ljubavi više očituju (353). U pripremi desetog i jedanaestog predavanja vrlo je jasno iskazao svoj stav koji smo nazvali **etički naturalizam**²⁰⁴. Jedna bilježnica iz 1886. g. ima karakterističan naslov *Ljudska priroda*, ali o toj je temi tek kasnije pisao sustavnije.

Tezu o jedinstvenosti prirode i ljudske prirode on osobito postavlja pojmovima **organički procesi** i **organički zakoni**, razmatrajući čovjeka, pa i društvo kao **organizam**.

God 1860. Politeo smatra najstroženijom i najstetičnijom idejom našeg organizma ideju o organskoj sposobnosti naših misli koja je daleko dublja nego istančana analiza kojom bi joj se otkrio temelj²⁰⁵. Dvije godine kasnije ponavlja istu misao preciznije: organske ili intuitivne sposobnosti misli daleko su dublje nego što su istančane analitičke ili kritičke sposobnosti koje slijede u njihovim vibracijama njihov red i procese²⁰⁶. Upravo zbog toga on smatra čovječanstvo **organičkim skupom** kojemu u praktičnom životu odgovara bitno **organički osjećaj** slobodne pojedinačne samoniklosti (101). Krajem 1867. g. piše da **organičko-prirodni procesi** nisu nikada mehanički; oni su nastali po skrovitom, njima svojstvenom načelu i nema razloga da bi postojali neki vanjski razlozi²⁰⁷. Početkom 1868. g. opet piše da su s obzirom na unutrašnje klice u nama procesi više organski nego mehanički (17). U svojim padovanskim predavanjima ističe misao o organskim funkcijama ljudskog

²⁰¹ ZN, str. 39.

²⁰² D, str. 43.

²⁰³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 297; 299.

²⁰⁴ H. Festini, »Etički naturalizam kao cketcorija...«, *Prilozi za istr. hrv. fil. bašt...*, op. cit., str. 292–295.

²⁰⁵ D, str. 7.

²⁰⁶ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 100.

²⁰⁷ D, str. 12.

uma kao o onima koji su nedovoljno prozirni za samu analizu, tj. život organskog svijeta ne da se izravno dokazati²⁰⁸. Organički procesi imaju učinke od stavova i prirodnih sklonosti u umjetnosti sve do političkih i društvenih misli, kao i ustanova (233–234).

God. 1860. već tvrdi da je u vrtlogu osjećaja i ideja čitav ljudski **organizam** poduprt istim porivom – razumjeti, vjerovati i voljeti čine se stalnom težnjom našeg organizma²⁰⁹. Naš se organizam čini neperceptivnim atomom u mnoštvu i veličini entiteta, ali znatno više toga ima nego što se sumnja u ono što se vidi (15). Mi smo organizmi, a ne mehanizmi, budući da smo nastali pomoću *odgoja i zakonodavstva* (16). Naše ideje i moralne činjenice poprimaju obilježje živućeg organizma kojii ima svoje vlastite zakone. Iako izražavaju nas same i naša su djela, čini se da se od nas odjeljuju i da vladaju neki zakoni koje ne poznajemo drugačije nego po vanjskom izgledu²¹⁰. Čak izgleda da se odvijaju u našem organizmu i ideje matematike, u njemu sakrivene i neperceptivne za naš um (10). On zatim ističe da treba obraditi »živući organizam moralnih ideja« (11). Nas sačinjava »praiskonski organizam« i on dolazi do izražaja ukoliko se ne želi previše – zato treba organizmu prepustiti da uzima sam od sebe (prava hrana, pravilna percepcija) (21). Možemo preoblikovati naše sposobnosti – njima je nužan odgoj i odgovara im »očitovanje više dijelova našeg organizma« (87). God. 1861. spominje potrebe organizma, ali najviše ga obuzima ideja o jednom velikom zakonu u svemiru koji se tiče organizma²¹¹ i pri tome kaže da će u tu svrhu »izvući svoje dokaze iz cijelog mojeg organizma kao izračenje« (40). Utvrdivši pri tome dva pola – inteligenciju i osjećaj – ustanovljuje da je takvo naše unutrašnje stanje, a naš organizam uspijeva u potpunosti odrediti i nemoguće pomoću spomenute podjele u smislu podjele na razne oblike koji u nama djeluju (42). Negacija nije u korijenu našeg organizma (47). Iako su negacija, analiza distinktivne sposobnosti ljudskog bića i njegova moć sučeljavanja s drugima, oni ne odražavaju sam organizam; pita se da li bi um koji negira trebao biti »glas sviju nagona mojeg organizma« (48). Ističe da je zadovoljenje potreba kao u životinjskom životu skoro potpuna negacija organizma u njegovim najplemenitijim osjećajima (49). A iluzija je riječ koju osjeća organizam kao prijetnju zaustavljanja tijeka života (51). God. 1862. ističe da najuzvišeniji osjećaji (o dobru, uzvišenome, religiozni osjećaj) počinju svoju preobrazbu »u svakom drugom dijelu organizma«²¹². U *Genesi...* piše da bi se čovjek udaljio od svojeg organizma ukoliko bi mu se činilo kako se toliko uveličao da je postao drugačiji od svojih uvjeta, svojeg pod-

²⁰⁸ G. Politeo, *Scritti fil.*..., op. cit., str. 223.

²⁰⁹ D, str. 4.

²¹⁰ Z₂, str. 9.

²¹¹ CSK, str. 38–39.

²¹² D, str. 21.

rijetla²¹³. Kaže kantovski da ne prepoznajemo kako se apsolutna supstancija održava »u našem fenomenalnom organizmu« (88). Možda se i sam organizam neosjetno preobličuje kroz vrijeme i prostor (91). Skoro prepisuje iz ranije navedenog dnevnika kada kaže da nitko »ne dovodi u sumnju nadmoćnu silu koja upravlja nama, nešto što je neovisno od nas ali što je ipak u nama, nadmoćno našoj volji no što se u njoj i zbog nje ispunjava; a taj naš organizam, taj neperceptivan atom u mnoštvu i veličini entiteta, jako je značajan ako razumije ono što vidi, još više ako sumnja u ono što ne vidi, i ne bi bio podređeni entitet u djelima stvaranja, osim u beskonačnim elementima od čega je tek jedan mali dio dopušten njegovim osjetima i njegovim dedukcijama, on bi mogao prodrijeti do dna sila koje su u njemu, imati svijest o utjecajima koji djeluju i koji se neprestano održavaju i preoblikujući se i njega preoblikuju«. Navedeni odlomak nedvojbeni je dokaz kako Politeo ostaje čvrsto uz svoje formulacije, a istovremeno pokazuje koliko je bio složen u izražavanju što se posebno razabire u predugim rečenicama. U navedenom tekstu nastavlja iznoseći kako bi čovjek htio *diviti se i shvatiti, vjerovati i voljeti* te se pita kojim se sve disciplinama čovjek povjerio da zadobije samo dio poneke zrake onog mističnog svjetla što u skladu osjećaja i ideja oduhovljuje jednim istim porivom sav njegov organizam (93). »*Diviti se, shvatiti, vjerovati i voljeti*, neprestana je težnja našeg organizma, tako rekavši, to je plastično i trajno načelo koje vlada njegovim najboljim potezima. A taj najbolji dio našeg organizma svi smo mi eksperimentirali u nama samima u beskonačnim stupnjevima...« (94). Ukoliko je neka ideja izazvala najskrovitiju »utrobu« našeg organizma, tada nije kasnilo očitovanje posljedica i u vanjskom vidu društva (95). Zatim se pita može li se bilo tko nad sobom nagnuti tako da se povuče u vlastiti organizam kao u djelo vlastitih ruku. I odgovara da smo mi ipak daleko više vezani uz sveopću prirodu nego uza se kao pojedinca (97). Postaviti velika moralna načela i usidriti znanost o tome na sigurnije temelje znači studirati sklad našeg organizma i označiti granice i tajne privrženosti uz vanjski svijet. Možda će se nekome učiniti, dalje piše Politeo, da taj organizam svemira podsjeća na panteizam, čak **misticizam**, na poneko teološko učenje o pomilovanju ili će ga optužiti za skepticizam. Ali, ako su činjenice koje je naznačio nesumnjive, on onda misli da je zacrtao put koji ne pripada nijednoj školi i dopušta nam da prosljedimo sigurnije ka kasnijem učenju (109). God. 1864. bilježi zanimljivu konstataciju da je u starih ljudi daleko veći strah od propadanja organizma²¹⁴. God. 1867. pita se odražava li svijest činjenice fizičkog organizma²¹⁵. God. 1868. g. tvrdi da je sve u dubljim vezama organizma²¹⁶, a

²¹³ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 87.

²¹⁴ MS, str. 30.

²¹⁵ MC, str. 6.

²¹⁶ D, str. 49.

duboka preoblikovanja organizma treba razumjeti na temelju razlika mehaničkih i organskih sila (41). U padovanskim predavanjima ističe, ako je čovječanstvo veliki organizam, onda viši osjećaji mogu utjecati na preoblikovanje i ispravku nižih osjećaja uz pomoć inteligencije²¹⁷. Zatim nastavlja s mišlju da se taj veliki ljudski organizam koji se razvija u vremenu i prostoru može dokazati ukoliko se razvije u čitavom njegovom bitku i tako postane siguran i potpun predmet *naše spoznaje* (198). Naime, čovjek je počeo upotrebljavati gramatičke oblike u jednom potpuno nagonском postupku, kao što hoda i diše, prije nego što su anatomi i fiziolozi počeli uzimati u obzir svojstva i zakone fizičkog organizma (216). Priroda i **psihički organizam** imaju svoju dob cvjetanja i međusobno se uspoređuju (226). On se pita može li *psihologija* ponuditi odgovor na pitanje što se dešava u ljudskom organizmu kada se bude i aktiviraju tajne klice novih ideja (230). U pripremi jedanaestog predavanja 1880. g. ističe da se ne može zamisliti sasvim samosvojni trenutak u nama, tj. da vanjske činjenice nemaju baš nikakav učinak na naš organizam²¹⁸. U jednoj posebnoj bilježnici, 13. lipnja 1880. opet spominje psihički organizam.

Svakako da je zanimljiv Politeov prijelaz na problematiku **društva, civilizacije i kulture**.

God. 1860. na nekoliko dosta nečitkih stranica spominje ponekad suprotne odnose čovjeka pojedinca s društvom²¹⁹ u najavljenom hodu napretka civilizacije koji je podosta izostao, tako da su danas »neka zla« »ušla u društveno tijelo« (3). Poticanje »dobrih društvenih načela« navodno bi trebalo popraviti stanje u našem vremenu koje se po svojim okolnostima znatno razlikuje od prošloga (4–5). Dosta nečitljivo također Politeo dva puta piše o društvenim preobrazbama, no u svjetlu ljudskog očuvanja²²⁰. Krajem te godine piše o društvenoj nužnosti koja popušta nagonima osvete i zloće koji, u stvari, pretežu u uobičajenoj logici ljudskog roda²²¹. Već smo spomenuli njegovu želju u 1861. g. da piše o posebnoj temi: *Društvo*, o redu društva koji je drugačiji nego u prirodi. Zanimljivo da je to pisao na francuskom jeziku, vjerojatno zato što je imao na umu Comteovu pozitivističku ideju o društvu. U *Genesisi...* ustanovljuje da nitko nije otkrio zašto neki narodi zapadaju u propast, pa se pita jesu li to možda neke sveze s prilikama društvenih činjenica²²². Tu ustanovljuje da od najranije povijesti, od Kine, Egipta i Indije započinje proces uvođenja političkih autoriteta kada se osjećaj moralnosti

²¹⁷ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 194.

²¹⁸ H. Festini, »Politeova smeđa bilježnica...« *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 140.

²¹⁹ CSK, str. 2.

²²⁰ D, str. 16–17.

²²¹ Z2, str. 75.

²²² G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 95

pretvorio u »dekor društvenih konvencija« koje uništavaju »slobodnu pojedincevu samoniklost« (106–107). Iz negacije u negaciju korumpirana društva sama sebi negiraju svako pravo na napredovanje i življenje (96). God. 1864. iznosi da ga opsjeda misao može li se vjerovati u to da političke promjene mogu izmijeniti jedan narod – po njegovu sudu to ovisi o stanju društva. Spominjući pozitivne učinke tiska, uz ostalo, izriče da tisak treba uračunati u one sile koje pridonose gubicima monopola privilegiranih slojeva²²³. U 1866. g. Politeo razmišlja o razlici američke demokracije i one u Europi – to je nešto sasvim suprotno, kaže, jer u Americi raste moć odozdo. To je društvo svakako pravednije jer skup ljudi mora biti pravedan i »koliko se ljudi više približavaju tom stadiju sveopćosti, isto tako će biti pravedniji mnijenja, ideje i osjećaji«²²⁴. Jedan je narod kao veliko društveno tijelo, mi pojedinci smo njegovi članovi, kaže Politeo, ali u društvenom pitanju smisao čovječanstva mora nadvladati svaki osjećaj rase i nacije (114). Čini mu se da bi mogao napisati lijepu knjigu razmišljajući o narodima »kroz vrijeme«. On ne misli da prilike potpuno određuju ljudske živote, prilike su 999% u našim akcijama, tvrdi on, pa se čini da smo u cjelini gospodari sebe (117–118). Početkom 1868. g. bilježi da mora pisati predavanja i o političkim pravima, iako neistraživi zakoni upravljaju čovjekom i društvom²²⁵. Početkom 1869. g. iskazuje da je engleska demokratska partija bitno religiozna (51). U padovanskim predavanjima ustanovljuje da je *klasični moralni propis važan za društvenu znanost*. Mi smo zapravo suci, a istovremeno i dijelovi u sklopu moralnih i društvenih pitanja²²⁶. Zato se pita što bi bilo od društva kada ne bi bilo moralnog načela (193). Sasvim je očito da su društvena zbivanja u velikom dijelu moralni izraz nekog naroda i nekog razdoblja (329). Pjesništvo, a ne filozofske ideje, imalo je daleko veći utjecaj na neki narod, čak i u onim stadijima društva kada je rat bio još više od nagona stalnom društvenom nužnošću (335). U pripremi za jedanaesto predavanje 1880. g. ističe da su zapravo čovjekova borba protiv prirode, borba naroda i plemena društvene okolnosti, no koje podjednako pokazuju proširenje dobra i zla²²⁷. U posebnoj bilježnici 17. siječnja 1880. bilježi da su društveni oblici lakše odredljivi od pojedinaca – čini se kao da je više spreman mehanizam, ali ipak ostaje uvijek nešto što se ne može dokazati. U jednoj bilježnici 6. lipnja 1881. piše da među društvenim solidarnostima naveliko treba najaviti onu koja teče između obitelji i države. U jednoj bilježnici u jesen 1883. kaže da misli sve napisati o demokraciji²²⁸.

²²³ MS, str. 3–4.

²²⁴ ZN, str. 78–79.

²²⁵ D, str. 30.

²²⁶ G. Politeo, *Scritti fil.*..., op. cit., str. 119.

²²⁷ H. Festini, »Politeova smeđa bilježnica...« *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 140.

²²⁸ H. Festini, »Porodica, država...« *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 656–658, 659, 660.

Prvi put spominje **civilizaciju** kao dugoročni proces uništenja onih koji samo zadovoljavaju potrebe životinjskog života²²⁹. God. 1861. ističe da su bila sjajna obećanja civilizacije (3). God. 1862. u *Genesi...* naglašava da ipak skepticizam nije prirodna biljka civilizacije²³⁰. Početkom 1869. g. spominje mogućnost izgradnje različitih civilizacija zbog vladavine religiozne ili racionalističke stranke²³¹. U padovanskim predavanjima kaže da još uvijek borba za **kulturu zvuči toliko visoko u riječima, koliko je u stvarnosti značajna borba za egzistenciju**²³². U predavanjima u šk. g. 1888/89. na liceju dosta je prostora posvetio problematici **civilizacije**, smatrajući da je za nju nužan uvjet materijalni razvitak, ali istovremeno ističe da ga pomalo zamjenjuje moralni supstrat koji za civilizaciju postaje »neophodni uvjet«²³³.

Vidjeli smo dovoljno kakvu zadaću pripisuje **filozofiji**, no samo donekle što misli o **znanosti**.

God. 1860. izražava u priličnoj mjeri uzdržanost u odnosu na mogućnosti znanosti da svojom analizom i eksperimentima te strogim zaključivanjem u obliku brojeva i formula dadne preglednu zaključnu misao o društvenim činjenicama²³⁴. Znanost mu se najprije učinila znatnije duboka i lijepa nego što se ispostavilo (27). Zatim kaže da su **filozofija i prirodne znanosti** razne grane znanja²³⁵. Govoreći u *Genesi...* o problemu tumačenja povijesti ističe da znanost više nastoji povijesna događanja istumačiti ne u skladu s njihovom prirodom, nego u njihovoj nužnosti u odnosu prema našem organizmu²³⁶. Zatim naročito ističe napredak **pozitivnih znanosti** koje je tek u zadnje vrijeme čovjek mogao shvatiti i poprimiti (79). No, velike metafizike, kao što su Kantova, Fichteova, Schellingova, pa čak i Hegelova, čini se da su se u pitanjima morala htjele staviti iznad sviju razloga koje je isticala znanost (82). Induktivnu metodu koju propagira znanost ne smatra dovoljnom za izučavanje unutrašnjih procesa u čovjeku (87–88, 100–102), nego **psihologiju** koja je počela ići novim putem (85, 105). Pri kraju 1869. g. piše o tome kako se bavi mišlju o jednom almanahu gdje bi se raspravljalo o znanosti na popularan način (94), ali mu je uvijek najviše stalo do koncipiranja *nove psihologije* (96). U svojim padovanskim predavanjima posebno ističe razliku između intuitivnih

²²⁹ CSK, str. 49.

²³⁰ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 78.

²³¹ D, str. 51.

²³² G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 126.

²³³ H. Festini, »Porodica, država...«, *Fil. istraživanja*, op. cit., str. 656–660.

²³⁴ D, str. 1–2.

²³⁵ Z₂, str. 32.

²³⁶ G. Politeo, *Scritti fil...*, op. cit., str. 74–75.

processa i refleksivnih procesa u potpunosti svjesnih kojima se služe »egzaktne znanosti« (281). Pri kraju 1884. g. kaže da je znanost lijepa i da bi se moglo reći da je rod od Boga, ali je u rukama nekih ljudi postala slabošću – na žalost ostali tekst je potpuno nečitljiv²³⁷.

Zaključak

U Politeovu srednjem razdoblju glavno polje zanimanja pokazuju napisi koji su tada bili objavljeni, a oni su, uglavnom, ostvarenja ideja kojima se stalno bavio. Tu se također najbolje razabire koliko je on teško dolazio do ostvarenja svojih zamisli, naročito u gradnji svojeg prvijenca »*Razvoj prirodne ideje*«, posebno u dosezanju svoje metode. Bio je zaokupljen gotovo svim temama kao i ranije, samo s različitim intenzitetom i ishodom. U cijelosti je razradio tematiku unutrašnjeg života izgrađivši svoju osebujnu teoriju o nagonima, svjesnom, nesvjesnom i podsvjesnom životu, premda je manje pisao o naklonostima i, za razliku od suvremenika A. Baina, nije bio tako detaljan u opisu slojeva osjetilne i osjećajne sfere. I dalje se bavio pitanjima etike razradivši bolje pitanja koja su zadirala u tematiku dužnosti, odgovornosti, dostojanstva, uvažavanja, sažaljenja, odnosa dobra i zla, volje i slobode te pravednosti / prava. Puno se bavio tumačenjem za njega specifičnog termina 'moralni organizam' dovodeći ga u usku svezu s prirodom i ljudskim fizičkim i psihičkim organizmom. Obilježje tog njegova stanovišta odredili smo kao *etički naturalizam*. Društvena zbivanja još je tjesnije povezao s moralom zalažući se i nadalje za kršćansku demokraciju, za samosvojnost obitelji i pojedinca, za samoodgoj. Civilizaciju je držao dugim putem uništenja životinjskog života, a uz materijalni napredak isticao je moralni temelj kao nužni uvjet skladnog života u prirodi i s prirodom.

Manje je navodio književnike, a i filozofe. No ostala mu je važnom brigom da napiše napis o Foscolu, što nije ni sada uspio.

U tom razdoblju još su se dva pitanja stala isticati – problematika *logike*, što zbog zanimljivosti postavljanja pitanja i opsega valja posebno obraditi. Drugo istaknuto pitanje već je nekoliko puta natuknuo – *ljudska priroda: prošlost i sadašnjost*, ali se njime potanje bavio u završnom razdoblju.

²³⁷ D, str. 97.

POLITEOVA MISAONA KRIVULJA: 1845-1913. (Srednje razdoblje: 1860-1889)

Sažetak

Najznačajnije obilježje Politeovu srednjem razdoblju svakako daje prvi objavljeni napis *Genesi naturale di un' idea* (Mantova, 1862), te predavanja održana na padovanskom sveučilištu u šk. g. 1878/79, ali objavljena tek poslije smrti. Politeovi mnogobrojni dnevници i bilježnice iz toga razdoblja, koje je autor ovoga priloga nedavno otkrio, pružaju dragocjeni pregled problema i raznih životnih nedaća s kojima se sretao nastojeći ostvariti svoju osnovnu zamisao: da napiše prikaz povijesti čovječanstva kao stalne borbe protiv najnižih nagona i nesvjesnih procesa na putu moralno boljem i civiliziranijem životu. On je u tom pravcu gotovo sve svoje etičke i psihološke teme iz ranog razdoblja nastavio, ostvarivši neke (prije i drugačije od E. v. Hartmanna) u obliku svoje osebuje teorije o **nagonima, svjesnom, nesvjesnom i podsvjesnom životu**, premda je o nekim pojavama manje pisao nego prije (npr. o naklonostima), te iako je, možda manje iscrpno, ali zato sustavnije pisao o osjetilnoj i osjećajnoj sferi od svojega suvremenika A. Baina.

Uz svoj glavni problem – unutrašnji život – što je smatrao zadaćom svoje nove **psihologije**, Politeo je nastavio razvijati misli o **moralu, pravедnosti, društvu, civilizaciji i kulturi** boreći se za jedan aktivni moral koji zadobiva svaki **pojedinaц** najviše **samoodgojem** u sklopu svojeg života i **obitelji** pridonoseći rastu pravde u kršćanskoj demokraciji te uz **materijalni napredak moralni život** ističe kao jedini pravi temelj **civilizacije i kulture**, tj. skladnog života u **prirodi i s prirodom**.

U ovom je pregledu samo spomenuto njegovo bavljenje **logikom**, što je ostalo za zaseban napis zbog zanimljivog postavljanja pitanja i opsežnosti materijala. Svakako da još treba spomenuti kako je Politeo nekoliko puta spominjao novu temu s naslovom: *Ljudska priroda. Prošlost i sadašnjost*, a o čemu će pisati kasnije.

LA PARABOLA DEL PENSIERO POLITEANO: 1845-1913. (Periodio medio: 1860-1889)

Riassunto

La più importante caratteristica del periodo medio politeano in ogni senso viene dal l' articolo filosofico primo edito *Genesi naturale di un' idea*, 1862., Mantova e poi delle lezioni fatte all'Università di Padova, ma edite appena dopo la sua morte. I diarii e i quaderni di Politeo le quali l' autore ha scoperto adesso danno una panoramica dei problemi e delle varie sventure nella sua vita con i quali egli lottava volendo realizzare la sua concezione dell' istorica dell' umanità come la continua lotta contro i più bassi impulsi e i processi inconsci nlla via verso moralmente migliore e più civile vita. Quasi tutte le sue temi etiche e psicologiche dal periodo primo egli ha continuato realizzando (prima e in un altro modo dal E. v. Hartmann) alcune come la sua propria teoria degli

impulsi, della vita cosciente, incosciente e subcosciente, sebbene ha scritto di prima meno di alcuni fenomeni (p. e. degli affetti), e poi, sebbene dei sensi e sentimenti forse meno in dettagli ma più sistematicamente dal suo contemporaneo A. Bain.

Accanto al problema principale – la vita interiore – la quale problematica trattava come la sua psicologia nuova, Politeo ha continuato svolgere i pensieri sul morale, la giustizia, la società, la civiltà e la cultura lottando per un morale attivo il quale conquista ogni individuo per di più attraverso l'autoeducazione e in seno della sua vita e della famiglia contribuisce alla crescita della giustizia nella democrazia cristiana e accanto al progresso materiale la vita morale proclama come unica base giusta della civiltà e la cultura, cioè, della vita armonica nella natura e con la natura.

In nostra panoramica abbiamo accennato al suo interesse per la logica, ma lo svolgimento del tema abbiamo lasciato per un articolo separato a causa della originalità del postamento. In ogni caso occorre accennare anche al suo interesse per un tema nuovo segnato con il titolo: *La natura umana. Il passato e il presente*, ma di che scriverà molto di più in tempo successivo.